

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
घोबीतलीव, मुंबई - ४०००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmys_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळे आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

- १ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
 ०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रकम आकारता येणार नाही.
 ०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
 ०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.
- वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

राजा शीवाजी - कविता. भाग
१-३

महादेव मोरेक्षर कुंटे. ✱

सन १८६९.

म ३२६३८५

८८९

RAJA-SHIVAJI

AN EPIC IN MARATHI

IN TWELVE BOOKS,

BY

MAHADEVA MORESHIVAR KUNTE, B. A.,

HEAD-MASTER OF THE KOLAPOOR HIGH SCHOOL.

Books I.—III.

Registered under Act XXV. of 1867.

B o m b a y :

PRINTED AT THE "INDU-PRAKASH" PRESS.

1869

राजा-शिवाजी

नांवाची

वीररसप्रधान कविता

महादेव मोरेश्वर कुंटे, वी. ए.

मोन्हापूर येथील हाय स्कूलचे हेड मास्तर
ह्यांनी रचिली.

तिच्या एकंदर बागांभागांपैकीं

भाग १-३.

हे पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या भाकटाप्रमाणें रजिस्तर
केलें आहे.

मुंबईत

शंभुप्रकाश छापव्याख्यांत छापिलें.

१८६९.

PREFACE ERRATA.

	<i>page</i>	<i>line</i>
Omit "the".....	21	2.
Read "guided" for "guarded".	27	16.

कविता शुद्धिात्र.

शुद्ध.	भगुद्ध.	पत्र.	भीळ.
चळे	चाले ..	६४	१३
घोडा	धोडा ..	७२	६
जोर	जार ...	७७	६
धोर	भोर ...	८६	२
धोर	भोर ...	१३६	६
तेजामधें ..	ते जामधें.	१३६	८

अनुक्रमणिका

PREFACE ERRATA

PREFACE

राजा शिवाजी भाग पहिला	१
राजा शिवाजी भाग दुसरा	४२
राजा शिवाजी भाग तिसरा	८४

PREFACE.

I MAKE bold to lay the first three books of my poem on Shivaji before the public. It is undoubted that the subject is seldom erroneous in its judgment. It is fair, therefore, to abide by the ~~public~~ opinion. But it is necessary, that the public may come to a correct conclusion, to acquaint it with all the facts and circumstances connected with what is brought before it. This I will proceed to do in a short sketch.

2. Poetry, in the largest sense given to it, is that which charms the feelings without offending the understanding.* It is essential for every poem to conform to this definition, and fulfil all the conditions it embodies. But its success depends upon the taste and feelings of its readers. And the

* This definition appears to some to be vague. But it is, I believe, a correct definition of poetry or the poetic.

feelings or taste may be refined, pure, hypercritical, or vitiated in the case of a nation as well as of an individual. And a work of art of this description may not, therefore, be properly appreciated. Hence, when a book is condemned, it may be either that the book abounds in defects, or that the opinion of critics determined by their education and prejudices, is at fault. I admit that there may be serious defects in my performance; that it may fail to be interesting; that some of the statements it makes, may be unfounded; that the pretensions it advances may deserve rebuke at the hands of the public; and that the author may be deluded. I am prepared to bear the criticism of the public with patience and fortitude. But with the consciousness of having done all that I am capable of, on my mind—I might be excused for indulging in a few remarks with regard to the taste of my countrymen.

3. The inhabitants of Mahārāshtra, including Brāhmans, Shúdras, and others, may be divided into three classes in reference to their taste. (1.)—The Shástrís and those

The taste of the Maráthás.

whom they really guide. This class is large. (2.)—The educated, that is, those who know English. (3.)—The uneducated; especially those who are indifferent to the Shastris or the educated, and who follow what their instinct prompts, and delight in what their nature likes. More of each in the sequel. (1.)—Our Shástris have doubtless exercised important influence on the literary taste of our countrymen; nor is their education contemptible. There is in Sanskrit a complete system of formal logic in the sense attached to this expression in Europe. They study this with diligence and care, and their power of framing definitions too accurate to be practical, and too concise to be easily intelligible, is astonishing. They read the Rámáyana and the Mahábhárata; also the poems of Mágha, Kiráta and Naiṣhadha. The first and the second can successfully vie with Homer's Iliad and Virgil's Æneid. The others are works of art in which such literary contrivances as alliteration, *sleshu* (expressions admitting of two or three meanings), harmonious versification, elegant and apt metaphors, almost predominating over sense and over-

powering the understanding—are plentifully used. There is in these enough of excellent Sanskrit literature to enable our Shástrís to be acute critics. But their taste is affected. Instead of waiting to see how one large general sentiment is developed ; and how general arguments and remarks are brought to bear on the evolution of a particular feeling, they expect something artistic in every couplet ; and they look for excellence and interest in the elementary subordinate ideas rather than in the combined effect. They also draw a broad line of demarcation between the Puránas and poems. The former are the Rámáyana and the Mahábhárata which are supposed to be above human imitation, the latter are Kiráta, Mágha, and others of which I have already spoken. I believe the times are altered now. It is too late to attempt to write a poem on the model of Kiráta or Naishadhá. As master-pieces of art, they are almost unrivaled ; but of an art which is not inspired by nature and which does not imitate it but which is opposed to it. The whole is too dazzling and gorgeous to be natural. (2.) Next to the Shástrís in

numerical strength but far superior to them in intelligence and in such power as intelligence imparts, come our educated countrymen. Their taste is improved; their understanding is enlarged; their judgment is generally correct and formed after consideration; and their minds are free from prejudices. They are, therefore, properly qualified to be judges. But there are certain circumstances which prevent this. They admire what deserves admiration when they read English; but as soon as they take up a Marathi book they are out of humour. Accustomed to read English, thoroughly sensible of what English poetry is, and competent by their education to enter into the feelings of English authors, they find almost no difficulty in discovering beauties and in interesting themselves. But such is not the case with Marathi; though it be their vernacular. Here they find raw materials, uncouth expressions and a versification to which, perhaps, their ears are not accustomed. A Shástrí does not consider a poetical line to be tolerable, till it is considerably stuffed with Sanskrit words; for pure Marathi grates upon his

ears. Here there are two facts — the fact that the educated do not find Marathi tolerable, and the fact of the Shástris looking down upon it. Nothing is common to these two classes except that they do not labour at Marathi and cultivate it; but that they look at it either from a Sanskrit or an English point of view. Hence this want of appreciation arises from the want of cultivation. This is not all. Our educated countrymen are too few for the public services and for the professional careers that are open to them now. They cannot afford time, perhaps, to look into Marathi books. It is true that some have written Marathi poetry. Though these gentlemen belong to a new and an original school, founded on the model of English writers, when they write prose; yet as poets they strictly and ambitiously tread in the footsteps of Moropant or Váman, degenerate Sanskrito-Maráthi poets, towards imitating whom all their attempts have been directed. They are not to blame. Perhaps, they cannot help this. Their *padus* and *sáikis* which are well adapted to the lyrical style of poetry are, however, genuine Marathi

pieces to a very great extent. But it is when they write *Shlokas* or *Aryās*, metres, I humbly believe, well adapted to the heroic or any similar style of poetry, that their style is crippled; and that Sanskrit words are indiscriminately introduced. The original forms of words are altered and contorted. Lines after lines are so arranged that the meaning is not intelligible even though they be often read over carefully. The writers of such verses have brought into vogue the system* of explaining the difficult words used by themselves in foot-notes. I am not against Sanskrit words because they are Sanskrit words. But a Marathi author is warranted to use Sanskrit words only when there are no Marathi words to express the same sense. On examining the foot-notes of most of the Marathi translations of Sanskrit dramas, it will appear that Sanskrit words are used where appropriate Marathi words can be had. I do not find fault with them, for they

* Some Sanskrit authors have written commentaries on their own productions. This strange practice has been, it appears, revived. But it does not bid fair to be successful as the common people, even with the aid of the foot-notes, fail to understand a poem.

are pioneers. As first fruits of a rich harvest yet to be reaped, they deserve attention. Besides, however awkward his gait may be, however slow his motion, one who walks, is certainly to be preferred to him who sits still, and magniloquently advises others to achieve what he himself cannot. (३.)—The uneducated including farmers, labourers, and artisans, are out of the question. Yet the uneducated in Mahārāshtra are not a herd that can be easily led. Because they have resisted the influence of the Mahomedan civilization and of the Sanskrit civilization, and because they have retained amidst political revolutions and religious transitions, their peculiar feelings and taste, they deserve to be considered here. Marked by the peculiarity of using brute force, and the exclusive and systematic devotion to one God, and backed by imperial authority from Delhi, the Mahomedan civilization about the end of the 14th century, began to domineer. In the Panjab, it at once conquered the old Hindu civilization. The system of *Sikhism* as expounded in the two *Granthas*, is a thorough reflec-

tion* of Mahomedanism. The *Guru* is a substitute for the Prophet; the *Grantha* supplies the place of the Koran. The Thikáná or Akálbhungá exactly corresponds with the Mosque. Nor does the Sikh differ much from the Mahomedan. The feeling of reverence for the "sacred cow" and the "inspired Vedas" are totally extinct. So also in the Central Provinces and in the Gangetic plain, the Mahomedan civilization succeeded in subverting the old Hindu civilization. Bengal adopted the Zenana system. The writings of Kabira equally condemn or commend Mahomedanism and Hinduism. Equally long and close as the contact of the Marathas with the Mahome-

* The Sikhs fought with the Moslems. They originated in opposition to them; yet they imitated the Mahomedans. These two assertions appear to be contradictory. But an examination of their system discovers many points of resemblance and leads to the assertion I have made. The *Grantha* of Nánáksáh is full of metaphysics and Vedántical disquisitions. That of Govind Sing is practical and contains the germs of the system as it afterwards grew up. The *Atmaprakásh* is philosophical; but the *Tanakhánámá* is full of injunctions based on opposition to the Moslems. Thus there are two sects—the Shikhs of Nának, and the Sings of Guru Govind.

dans was, they escaped* the influence of Mahomedanism. This is a very important circumstance. The lower Marátha is pious in his own way, worldly in his own way, and diligent in his own way. Though he thus appears to be stubborn and conservative, yet he is liable to be moulded by proper influences. Master of that sarcasm which springs from feelings of pious indignation, Tukáráma inculcated upon him the doctrine of "justification by faith and the necessity of the purity of heart for securing salvation."† Gradually the whole lower Marátha population has learnt to follow his tenets. This shows what the susceptibilities of the Maráthás are.

4. Those who cultivate science are imagined to be opposed to those who cultivate literature. It cannot be said that really scientific men are so disposed. But a contest

* The lower Marátha, it is true, revels and is frantic and wild during the Mohorum holidays. But he has thus adopted the form and not the spirit of a Moslem holiday. He possesses superabundant physical energy; but as it is not applied, he lets it out in ways unreasonably wild but natural enough.

† Vide. भोंवे गाँवे गौन शुद्ध करोनिया चित्त, जरी तुज व्हावा देव तरी हा सुलभ उपाव.

carried on by the advocates of the Classical languages, gives grounds for belief, that the ends of science are different from those of literature. But nothing can be a graver mistake. Civilization, if defined from a utilitarian point of view, would be that state of society which secures for it the maximum of comfort with the minimum of the waste of means. In other words, civilization lessens human sufferings, alleviates human pain, and actually increases the stock of human happiness. But human comfort is an expression which includes a great deal. It means the comfort of the whole man with his animal propensities, his desires, his appetites, his affections, his intellect, and his imagination, his natural philosophizing tendencies, his feelings, and his religious aspirations. Science employs the understanding and the reasoning faculties of man, and increases his dominion over nature. It, perhaps, enlarges the ideas of man with regard to the earth and skies and through this, acts on his feelings. But this is a limited field. Hence, all that science does is to operate on a small portion of human

nature and to benefit it. Classics and literature soothe his feelings, humanize them, elevate the understanding, and purify them all. Both science and literature, therefore, are important agents in conducing to the comforts of man. And the development and growth of both together constitutes civilization. Hence in the state in which we are, an original school of poets is as important as a school of physicists. As mathematicians, as chemists, and as physicians, we are behind England; but because it is so, there is no reason why we should be daunted. That time may be at hand when we may overtake England. The same holds true of poetry. It is necessary that schools of poetry and sciences should be formed. To talk of all that Buckle writes, and of all that Mr. Mill aspires after, would not do for us.*

* Vide "Native Opinion" of the 28th September 1868. It is all for science and art, and against poetry. Vide also in "The Bombay Educational Record" for October, Sir A. Grant's speech in which he alludes to the discussion between the school of science and the school of poetry.

5. At best the school of scientific men cannot but be esoteric. The great Gulf. The scientific men and philosophers in a country cannot but be few. Their influence, unless spread abroad, will be confined to themselves; for, their books cannot be read by the uneducated, for, an ordinary man engaged in the affairs of the world, cannot spare time, and does not possess abilities, for conducting a scientific investigation. Thus in a country where popular literature, easy, energetic and full of thoughts, which deals with the intellectual, moral and animal aspirations of man, does not exist, the lower classes are separated from the upper by a great gulf. Vedántism is a system, learnt and followed in closets, because it wants a popular literature. So long as such a gulf exists, so long as the whole nation is not animated by the same feelings, and filled with the same aspirations, social, religious, and political degradation must be the consequence. When Shivaji flourished, the feelings of common sympathy were developed and the national chord of the Maráthás was touched. Tukaram, the

great representative of the common people, flourished. Hence, apart from importing western science and art, the creation of a school of poets, who can popularize high thoughts and entertain popular feelings, and encourage the growth of that sympathy, which elevates the lower classes, and humanizes the upper and the richer ones, is essential. This, I humbly believe, is the only way in which the great gulf can be bridged over.

6. Negative Criticism is indefinite

Negative Criticism. and endless, but transiently injurious to authors. Negative criticism requires to be distinguished from positive criticism. The former arises from ignorance and vanity; the latter, from knowledge and large-mindedness. The one raves and seeks demolition, and the other sticks to the point and encourages construction. The first can be managed by any body. The last a real critic alone can do.

7. Some time ago, I wrote a short poem. It was shewn to An epic what? a body of critics. Its

* This expression has occurred to me in the writings of Dr. Johnson.

nature was not understood. A meta-physical satire was mistaken for a dramatic poem. Hence, a great deal of criticism, wide of the mark, was passed. To prevent the recurrence of this, I find I must needs enter into detail and show the class to which this poem belongs. It is an epic which differs from a drama, whether a tragedy or a comedy or a mixture of both, a lyric, a descriptive rambling poem which has nothing special about it, or a pastoral. A drama seeks to evolve one particular sentiment. It may be merriment ; and it is a comedy. It may be sorrow ; and it is a tragedy. Sometimes a tragedy, it is true,* is defined to be the situation of a hero in those artificial circumstances to which he succumbs. On the contrary, a comedy is said to consist in the development of the circumstances over which a hero triumphs. Again a drama is founded on a part or the whole life of an individual. A lyric refers to a particular action. The rest speaks for itself. Now, the most important elements in an epic are:—it applies

* These definitions, I remember to have read in some Review or Magazine.

to the origin, growth, and end of a whole nation, and includes the development of all sentiments, from the affectionate which is seen in the inner recesses of a home to the marvellous which is unlocalized and indefinite. Its descriptions range over all natural scenes. In short, it is an embodiment of all that a nation is. Sometimes the heroic predominates and sometimes all actions described seem to refer to a particular hero, and to revolve around him. But this is just a delusion. In such a case, the heroic or the hero is co-extensive with a nationality and as such includes every thing. It is plain that, if a poem of this description were tried by the rules of a drama, it would fail to be satisfactory. But this would be absurd and preposterous. It would be enforcing the Penal Code in a civil court. How far I have succeeded in developing this epic, is a question which the public is in a position to answer. I intend this, however, to be an epic.

* Aristotle's definition:—"that which has a beginning, a middle, and an end."

8. The ambition of the author is to paint the feelings as they were evolved

The ambition of the author. at the time of Shivaji. Oppressed by the Mahomedans, the Marathas had gone mad.

Their temples were demolished. Some of them were forcibly circumcised ; their religious feelings were outraged in the Durbar Hall and on public streets. Their leaders were mercilessly imprisoned or killed. From these circumstances, the feeling of opposition to the Mahomedans had become so strong among them that they were almost instinctively impelled to consider the Mahomedan as a pious Christian considers Satan. But Satan is invisible. His mischiefs are done clandestinely. The Mahomedan could be seen, devising new plans for enslaving the Marathas, looking down upon him with supercilious contempt, often annoying him into abject submission, and as often endeavouring to destroy his nation. Enraged, the whole Maratha* population flew to

* This might appear to some too strong. But it is borne out by facts in the life of Shahaji, the father of Shivaji, and by the conduct of the Bijapoor Government towards the old Maratha houses. The Bijapoor Government was not so liberal in its policy as the Imperial Government of Delhi.

arms spontaneously and simultaneously. They proposed to themselves no political ends ; they never thought of establishing a kingdom. Their ambition did not extend beyond wreaking vengeance on their oppressors. Angry with their national gods, who, they inferred, had forsaken them, and disposed from despair almost to think out the philosophy of Tukárám, they considered it their duty, their religion, and their existence to expel the Mahomedans from their country. Thus two causes operated :—the religious and political distresses of Mahá-ráshtra. But the religion of the Maratha consisted in ennobling feelings of piety and resignation :—a piety which awakened in him feelings of indignation at the sacrileges of the Islams, and was active in rendering him sensible to his personal and national sufferings ; and a resignation which did not make him a Vedantist, a fatalist ; but which had all the dignity and sensitiveness which faith in the power of God and hopes beyond the grave impart. This might appear to some a gross exaggeration. But a careful study of the

times under consideration amply warrants the language I have used. The history of Shivaji cannot be studied from Elphinstone's History or Murray's British India. It requires to be studied from Rámdása's writings and Tukárám's utterances. The deeds of Shivaji, the founder of the Maratha Empire, and an embodiment of the genuine Maratha feelings such as had grown up at the time, require to be considered, along with the feelings of his preceptor and of Tukárám, which have since become the religion of the lower Maratha population. The piety of the Maratha, his wordliness, his politics, were generally influenced by his opposition to the Mahomedans, a sentiment which predominated, and which is a key to the historical analysis of the times. I have, therefore, given it such importance in this poem as I have thought necessary. It may be urged with plausibility that a book written under circumstances, such as my poem is, necessarily tends to produce the feelings of enmity between the Mahomedans and Hindus, who form two important sections of the community in Mahá-

rāshtra, and that this mischievous end is by no means desirable. But such an objection is raised by those who do not understand what human nature is and how it works. Because Macaulay justifies Cromwell, regicides should be produced in England. Because a history of the Reformation which condemns the Papists, is read in a school, therefore the Protestant boys should rise against their Roman Catholic school-fellows*. This reasoning is contradicted by facts and the "logic of facts" deserves preference. Feelings of enmity always spring from actions of enmity. If the latter be wanting, the former do not exist. The Mahomedans and Hindus are friendly, because time has taught them to tolerate each other. Let this equilibrium be destroyed and the two, in spite of books advising them to be kind and friendly, and in spite of all inducements, political and social, and in spite of imperial patronage, will soon learn to hate each other.

Protestants, Eurasians, Indo-Britons, and Portuguese Roman Catholics often belong to the same class, and are friends in many of the schools in Bombay.

9. The existence of two sorts of style is recognized:—the Romantic and Classical.

Perhaps, this division has a foundation in nature. Art, when it imitates nature, *i. e.*, is not opposed to it, is true art. But when it seeks to produce a certain effect by intensifying and by exceeding nature, it should cease to be called art. The style derived from this description of art is what I mean by an artificial style, which corresponds with what is called the Classical style. The style which keeps close to nature is natural or Romantic. This division can be distinctly seen in Sanskrit as well as Marathi writings. The *Rámáyana* and the *Mahábhárata*, epics of old, and the writings of *Kálidás*—these belong to the first class. So also the *Abhangas* of *Tukáráma* and the writings of *Rámdása*. But most of the *Panch Kávyas* and the *Champús* in Sanskrit and the *A'ryás* of *Moropant* belong to the second. I must needs attach great importance to this two-fold division, for the Classical style prevails to the exclusion of every thing else in *Maharashtra* as far as poetical compositions are

concerned. The taste of our people, as I have already observed, is entirely regulated by our Shastris, and our Shastris condemn whatever does not implicitly follow their Champús and Kávyas. The taste of our educated countrymen is difficult to be judged of. They live in the atmosphere of Mill, Hallam, and Shakspeare, the highest literary and scientific men of England whose spirit is, perhaps, superinduced upon them. They are, therefore, very great critics. But if one were to judge from the few translations which are attempted by Poonah scholars, in spite of himself, he would have to recognize that the Classical style is preferred. So when one writes a poem in natural Marathi—such Marathi as is spoken in our towns and villages—the prose Marathi—the Marathi of the populus Vulgus, he should be prepared to meet opposition and condemnation; for, the notion still prevails that because a poetical line composed exclusively of pure Marathi words, is extremely unmusical; therefore, poetry should not be written in pure Marathi; but as many Sanskrit words should be introduced as

a line can bear. The premises are based on a fact. But they do not warrant the conclusion that is drawn from them. It is not pure Marathi words that are at fault but the system of quantification now in force is irregular and unnatural. Marathi words are not written as they are pronounced. For instance no body pronounces उचळून as consisting of four full syllables, but च् is only a consonant and is amalgamated with उ, which therefore, becomes long by position. So long as this difference between Marathi written and Marathi spoken is not removed, or at least recognized ; so long as some innovation founded on the knowledge of this difference is not introduced ; the cause of metrical Marathi composition should suffer. Aware of this, I fearlessly adopted the method of writing words as they are spoken, in my poem. So the reader will find खाल्खा instead of खाल्खा, which is really unmusical. For this alteration, I know, I might be taken to task ; but I derived some consolation when, some time ago, I saw that the same question was mooted in one of the numbers of the "Vividha Dnyāna

Vistara" and the subject of Marathi quantification was discussed ; for I then thought that some educated gentlemen would thus be on my side. Again if pure Marathi words were largely introduced into poetical compositions, writers would be exposed to the opposite danger of using vulgarisms. This is, to a certain extent, reasonable, and vulgarisms should be avoided by all means. I have not put here a mere supposition. An educated critic actually favoured me with a list of what he considered to be vulgarisms. If tried by his standard, the greater portion of the Marathi language would have to be proscribed. But certainly a word, as such, cannot be vulgar or otherwise. It is the sense of a word that requires to be considered. A vulgarism, therefore, may be defined to be a word or an expression which conveys heinous, obscene and nauseating sense. I assure the reader that I have always taken great care to avoid such vulgarisms. If this definition were not recognized, the charge of using vulgarisms could be brought against almost every writer. I ought to be prepared,

therefore, to submit to what is the lot of almost all.

10. The fable, the plot, or the story is the first thing of importance in a poem; for the essence of true poetry is invention, and also an arrangement, originating in it and resulting in enabling the mind to rise above itself. A poet is not a historiographer; his business is not to give a narrative. What he sees in nature—whether such things as are discovered in human feelings, and aspirations, that is, the inner nature, the world of the mind, or such things as can be observed by the eyes, that is, the external nature, the world of mountains, rivers, and the stars and the firmament, a poet seeks to combine, and by means of this, to produce new pictures. Hence, the development of the story deserves consideration. But those critics who are ignorant of this art, quarrel with such things as are decidedly of minor importance. For instance, I have been asked why I have not commenced my poem with the early life of Shivaji, and why I should open it with the description of the Panhalla Fortress.

The reason is plain. I believe, that the one would have made my poem a *povádá*; and the other might make it an epic. Of course, this circumstance is nothing in itself, but if what follows in the poem be in keeping with the beginning, the result would be what I have indicated. I have sketched out a complete epic in twelve parts. This book gives three parts only. Hence, all that the reader will find in this book, will be the epic commenced. In the first part, the nationality of the Marathas with some of their characteristics is given; and Shivaji is introduced. In the second part, a portion of the private life of Shivaji is described and the way in which the Marathas carried on their politics is hinted at. And in the third part, the Marathas surprise the Bijapore Mahomedans at the bottom of Panhalla. For all this, the history of Shivaji is not the basis; but circumstances founded on the national manners are carefully put together. A great deal of the way in which the Marathas planned and acted is still preserved in ballad songs, in traditions, in domestic stories, and in the stories

which our *Gadkaris* so fondly relate. This will give something of the external worldly life of the Marathas. The writings of Rámdás and Tukárám will throw considerable light on the inner moral life. These are the materials which I mean to work up. I present the first three parts to the Public, for I want really to know, how far I have succeeded. Some would find fault with certain descriptions of particular actions of Shivaji. I will give an instance. It is generally believed that Shivaji treacherously murdered Afzul Khán. The particulars are given, I suspect, as they are found in Mahomedan history. Guarded by this evidence, and influenced by a particular education, the tribunal of educated public opinion has pronounced the verdict of guilty against Shivaji. But with this I am not concerned. What are the national feelings of the Marathas on the subject is the question I want to answer. I have got a manuscript copy of a Sanskrit poem written about the time of the last Bajirao (as appears to be the case from internal evidence), and therefore by a Brahmin of the old orthodox

school. He dwells on the death of Afzul Khan at length, gives particulars and expresses his personal feelings. This conclusively answers the question I have already proposed to myself. And on this I have built.

I beg of the public to treat me with
 Conclusion. strictness and to pass a
 just verdict after weighing the evidence I have adduced.

MAHADEO M. KUNTE.

राजाशिवाजी.

भाग पहिला.

मनोरंजने शारदे ! देवि ! पावें.
दयाळे ! कृपाळे ! मला धैर्य द्यावें.
चढाया पहातो, जिथें वाट नाहीं;
जिथें शक्ति माझी न चालेचि कांहीं.
सर्वें रंगशी कालिदासादिकांच्या.
मला प्रेर, गे ! दास मी होय साचा.
जसा थोर वाल्मीकि सार्धी रसातें,
तसें काव्य यावें रचायास मातें.
तुवां दाविला मार्ग त्याला भला, गे !
महाकाव्य त्याचें जना गोड लागे.
निघे जेविं योद्धा मराठा लढाया;
रणीं तीक्ष्ण तर्वार वांधून जाया;

(२)

जिताया, मराया, मर्नां शौर्य वागे;
पुढें वीर चाले; हटेनाचि मार्गें;
मला तेविं हें काव्य यविं रचाया.
अगे शारदे! धैर्य, चातुर्य द्याया,
नसे अन्य कोणी पुरा शक्त वाटे.
मला लाव, गे! देवि! निर्विघ्न वाटे.
तुला थोर मानी शिवाजी. भवानी
तुझें रूप. तूं देवि! देशाभिमानी.
कधीं शस्त्र हार्ती वधायास वैरी;
कधीं गायनीं मारशी तूं भरारी;
तुझी सर्व रूपें जगाच्या धन्यार्ची;
करा कामना पूर्ण माझ्या मनाची.

कसा सोडवी देश राजा शिवाजी ?
कसें मांडिलें राज्य हिंदूसमार्जी ?

१ शिवाजीच्या तवारीचें नांव.

पुढें प्राप्त झाली खरी कीर्ति कैशी ?
कसी योग्यता थोर आली स्वदेशी !
कसे शोभलें भोसल्याचें घराणें !
स्वदेशाभिमानें कसे राव राणे !
कसे नाशिले म्लेंच्छ सर्वस्व हर्ते !
स्वदेशीं निघाले सुकल्याण कर्ते
कसे ! सर्व हें सांग, माते ! मला गे !
खरी शक्त तूं गे ! तुला थांग लागे !

अर्धी सांग, कैसा सुशोभे पन्हाळा !
जिथें सर्वदा सौख्य, नाहीं उन्हाळा.
जिथें स्वच्छ पाणी सुमंत्रें निघालें,
जिथें गारुड्यानें चमत्कार केले,
असें सांगती थोर शास्त्री, पुराणें.
खरें जाणती लोक ममीं शहाणे.
झरा कातळांतून मोठा निघे तो,

कड्यांतून, खाली उडी धाड घेतो.
जिथें नाचती, ह्या जळाचे तुसारे,
तिथें शोभती रंग नाना प्रकारें.
दिसे चाप जें पावसाळीं नर्भी तें,
खरें साम्य त्याचें, इथें नित्य होतें.
झऱ्याच्या वरी झाड तें पिंपळाचें,
जिथें साम्य होतें, महामंडपाचें.
दिसे तेथुनी दाट झाडी दऱ्यांची,
जणों लागली ओळ गांवीं अब्यांची.
पशू श्वापदैः नांदती फार जेथें,
शिराया शके पारधी कोण तेथें ?
उड्या मारिती वाघ; त्या किंकळ्यांचा
घुमे शब्द रानीं, जसा कां विजेचा.
कडे उंच मोठे; पुरी बुद्धि गुंगे
पहातां; मनाची महाधांव भंगे.
गुहा मस्तकीं थेट पूर्वेस आहे,

(५)

ऋषी जेथ पूर्वी तपोभार वाहे.
जिचे तोंड आफाट झाकावयाचा,
चिरा एक काळा कितीका दिसांचा
पडे. मध्यभागी बहु अंबराया,
फळें दाटतीं, शोभती वृक्षकाया.
थवेच्या थवे राघुंचे धांवतात,
फळें खात किळ्यावरी राहतात.
किती वाढती कर्दळी, गोड केळी !
दिसेनात कोणी मनुष्यें भुकेलीं.
जिथें गंधकाचें हि भांडार मोठें,
जना ज्यास्थळाचें महाश्चर्य वाटे.
झकाके बहु तेज, सौंदर्य दाटे.
जणों रात्र नाहीं जिथें; रान मोठें
सुशोभे. जशा लाविल्या थोर कांचा
बिलोरी, तसा रंग त्या काजव्यांचा.
असे अंबराई अती दाट जेथें,

(६)

तृणाचें बने एक मैदान तेथें.
दिसे तेज त्याचें जणों गालिच्याचें,
मऊ, स्वच्छ, नामी, बसाया मजेचें.

अशा अंगणीं ते मराठे मिळाले.
करावा कसा बेत, ऐसें हणाले.
किती बैसले हात टेकोनि माथां.
किती प्रार्थिती फार देवा समर्था.
किती अंतरीं घोर दुःखें जळाले.
कुणाच्या मुखांचें हि पाणी पळालें.
तिथें एक होता पिलाजी मराठा.
मिशा सारल्या फार पेटोनि हद्दा;
कसी लांग माडति ओढून काचा;
जळे घोर संताप, डोळ्यांत साचा;
उगारी पुढें तो करांतलि सोटा;
“मराठे” हणे. काय आवाज मोठा!

(७)

“मराठे इथें कोण आहेत! सांगा
भिती कां मराठे! कसी आग अंगा
पहा लावितां! आयका दोन गोष्टी,
न भ्यावें, असी चाल पक्की मराठी.
जरी माजल्या मोगलें त्रास केला,
जरी वेढितें सैन्य सारा पन्हाळा,
जरी आज मुंगीहि वर्ती शिरेना,
जरी एक पक्षी हि खाल्चा दिसेना,
जरी आज अन्ना विना प्राण जातो,
जरी चैन नाही, खरा मृत्यु येतो,
जरी भूक गाठी, कडे पोट सारे,
तरी दुःख सोडा; न ऐसे बसारे.
विजापूरवाले शिलेदार घोडे
मिळाले, हणायामराठयांस जोडे.
घरें आमचीं हेतु त्यांचा लुटावीं;
करूं म्लेंछ हिंदू, फकीरी पिकावी.

(८)

कसैं काय झालें कळेना मला हें,
मराठा दडे; दुःख त्याला न साहे.
मराठा रडे, हात टेकोनि माथां!
मराठा पळे, शत्रुला जोर येतां.
मराठा बुजे काय ? घोडा नवासा.
मराठा भितो, शत्रुच्या काय वासा ?
विजापूर सोडून हा शिद्धि' आला;
जसा काय घालाचि घालूं निघाला.
हणें हे मराठे मऊ दूधपोहे.
तरी ठाउकें त्यास झालें असे हें.
शके जों मराठ्यांस जिंकावया, तों
पुरे जन्म; सारील साऱ्या वया तो.
असे देह, तों दास होणेंचि नाहीं;
मरूं भांडतां, हो! असो वासना ही.
जरी कोसळे सर्व आभाळ खालीं,

१. शिद्धि जोहारखान

तरी घाबरू कां ? महादेव पाळी.
 स्मराहो स्मराहो, कसी कीर्ति होती.
 मिळे तोरणा जों घरां तोरणें तीं
 कसीं बांधलीं ! फार उत्साह केला.
 कसा कांस. धावा. धरा मोगलाला.
 पुरे दुःख आतां. पुरें ! भीति सोडा.
 पुरे द्राड चिंता. उठा. कीर्ति जोडा.
 उठाहो, हणाहो ! चला, हो ! लढाया.
 तुझी योग्य आहां असैं कां बसाया ?”

जसा वाघ गर्जे, कडाडे, दणाणे,
 भयाभीत होती पशू सर्व. खाणें
 सुचेनाचि. गुंगोनि जाती बिचारे,
 पाहाती, बुजोनी मुरोनी विचारें.
 तसे बोल याचे मनीं बिंबतां ते,
 पळे घोर चिंता. जना धैर्य येतें.

अर्धो जै भयाभीत काळजि भारी,
निवे तेंचि आतां ध्वजाला उभारी.
जना सर्व वाटे, भिणें कर्म खोटे,
सुचे ज्यास उद्योग, हे लाभ मोठे
खरे त्यास होती; म्हणोनी लढावें.
महायुद्ध हें, कां कराया हटावें !
अझुल्ली मरे, जो विजापूर सोडी.
कुठे रस्तु आहे ! कुठें सैन्य घोडी !
तसा शिद्धि जाईल कोण्या गतीतें,
असें एकमेकां म्हणूं लागती ते.

दिसे जो मराठा, असे नांव राजू,
गमे त्यास, अंगावरी येचि बाजू.
उठे फार आणून ढोळ्यांत पाणी,
म्हणाला मराठ्यांस हें दीनवाणी.

१. अझुल्ला व रस्तु हे विजापूरचे सरदार.

“ पहा म्लेंछ आहे जसा खोंड ताजा,
वशिंडें सुशोभे, सजे थोर राजा
गुरांचा. अशाच्या सर्वे वासराचे
कसे झुंज चाले! पळायस याचे
नसे चित्त राजी; मरे दुःख साही;
पडे घोर तार्पी; दुर्जी वाट नाही.
पळावें असें योग्य वाटे मला जैः—
मराया न सांगेल कोणीहिलाजे !
पहा शत्रु आहे, महाक्रूर, नष्ट,
महाशक्त, लुच्चा, महाशूर, दुष्ट.
जिथें सर्व आभाळ फाटून जातें,
भजे कोण घालावया दंड त्यातें ?
महासैन्य जेथें, तिथें सर्व किळी;
सवाशेर आहे विजापूर. दिल्ली
निघे त्यास साहाय्य द्याया जरी ती,
ह्मणावें भिणें नीट, ही आज रीति

(१२)

मला योग्य वाटे. पुढें तोंड देणें
मरायास जाणें. खरे जे शहाणे
असें सांगती कां ? पुरें बोलणें” तो
उगा राहतो, तों महानाद होतो.
कुणी धैर्य दावी, ह्मणे वीर कच्चा.
कुणी धीर सोडी, ह्मणे फार साचा.
कुणी लाज मानी; कुणी तोंड झांकी;
कुणी शांत राहे; कुणी दंड ठोकी.

त्वरेनें उठे तो पिल्लाजी मराठा,
असे ढाल पाठीस, हातांत सोटा,
ह्मणे-- “ठाउका तो नसे काय गाजी ?
करी कोणती कीर्ति राजा शिवाजी ?
भवानी दयाळू धनें यास देती.
तिचें नांव घेतां अर्धी धांव घेती.
जिथें शत्रु येतो, तिथें शस्त्र हानीं

धरोनी उभी सर्वदा ती रहाती.
बाजी ह्योयता हो ! कसा वांकला तो ?
कैसा बाया तें सुपें सिद्ध होतो ?
जेव्हां राजा हा निघाला लढाया,
तेव्हां येतो कोण मुद्धी मराया ?
फिरंगू असे माजला चाकर्णी, तो
महायुद्ध मांडावया सिद्ध होतो.
तरी मोडली खोड पक्की विराची.
मुळी खुंटली धांव त्याच्या मनाची.
उठे कोण पौरंदरीं बंड मोठें !
गिळायानिघालें, मराठ्यांस वाटे.
तरी जिकणें लांब राहे पुढें तें.
कधीं बंड झालें कळेना जनातें.
तळें, रायरी, राजमाची, तिकोना:-
मिळाले कसे सर्व किल्ले ? टिकेना
कुणी शत्रु. गेले लया आज सारे.

भिणें व्यर्थ आहे. न ऐसे बसरि,
मरे चंद्रराजा कसा जावळीचा!
धरी सूत्र हातांत कर्त्ता कळीचा,
बहू माजवी बंड, खोटा मनाचा,
मुसल्मान त्याचा महामित्र साचा.
कमावून कल्याण, कल्याण झालें.
कसें सोनदेवें महार्थैर्य केलें !
असी कौकर्गी मांडली ही मराठी.
फुगे देह हा सांगतां शूर गोष्टी.
उडे मोलनां, भीति दावी मुलांना,
पडे गांठ जेव्हां मराठयांशिं, ताना
चडाच्या कुठें सर्व गेल्या? रहातो
उभा हात जोडून, पायां पडे तो.
शिवाजी दयाळू महाराज साचा,
बहू खोल तो डोह वाटे, दयेचा,

१ मुसल्मान सरदार.

झणे 'मोलना, रे! भिऊं तूं नको. गा!
 तुला सोडतो. जा. मराठ्या जनां, गा.'
 प्रतापे प्रतापा पहा विंगळ्यानें,
 कसें वांधलें थोर देशाभिमानें!
 जसें पूर्ण चंद्रां निघे तेज, फांके
 नर्भीं सर्व; काळोख लाजोनि वांके;
 पुढें मध्यरात्रीं सुशोभा चकाके;
 जसी चांदणीं सर्व तेजांत झांके;
 तसा थोर राजा शिवाजी असे हा.
 कसा ठोकला त्या अझुल्लास, पाहा!
 धरी जेविं पैल्वान पैल्वान भारी,
 हणी हात काच्यांत, झेलून मारी,
 पुढें पेंच सारे जसे संपती ते,
 अझुल्ला मरे; देव राखी पतीतें!
 किती स्वार, हत्ती, किती उंट, घोडीं,
 अझुल्ल्या सवें तो मुसल्मान धाडी!

पहा ! सर्व गेलींच दाही दिशांला,
असा हा महाराज गाजून गेला.
जसीं पावसाळीं ढगें दाट येतीं,
अभाळा गिळी गाढ काळोख; होती
पुढें सांज; काळोख शोभे, चकाके;
जेथें खेळती वीज झाके, झकाके;
निघे तीच जेव्हां हणाय़ा भरारी,
कडाडे, धडाडे: भिती सर्व भारी.
पडे तेथचें सर्व जाळोनि टाकी,
तरी निर्मिती ती जळार्चीच टाकीं.
तसा हा शिवाजी हि दैत्यांस वांटी.
कधीं शांत मोठा; कधीं राग पोटीं;
कधीं तो लुटी म्लेंच्छ; संहार मांडी,
धरी शस्त्र हातीं, मुसल्मान दंडी.
पन्हाळा कुठें ! तें विजापूर कोठें !
असे आज एथें, उद्यां कोण वाटे

कसा दूर गेला ! विजापूर मोठें
लुटी; देखतां म्लेंछ काळीज फाटे.”

जसा थांबला तो, तसे ते पहाया
अर्धीं लागती सर्व वाटा; लढाया
तयारी करूं लागले. बोल त्याचे
जनां भासले, जेंविं पातें सुरीचें.
“जरी शौर्य, चातुर्य, आम्हांत आहे,
तरी काय होणार नाहीं स्वदेहें ?
नव्हे म्लेंछ हा; दैत्य साचा असे कीं;
पहा ! जो जनांला, सुरांला हि ठोकी.
कर्धीं ना कर्धीं मृत्यु येणार. साहूं
रणीं मृत्यु आतां, पुढें स्वर्ग पाहूं.
घडे झुंजतां पुण्य मोठें खरें हें.
करूं नाश आम्हीच त्याचा स्वदेहें.
जर्गीं दैत्य ऐसा न माजे कर्धीं ही;

असे जीव, तों दास होणेंचि नाहीं.”
पहाती शिवाजी महाराज येतां
हणूं लागती ते, “पुरे दुःख आतां.”

उठे लाट भारी समुद्रीं. झरारा
चढे फेस. लागे अती द्वाड वारा.
कडाडा शिडें वाजतीं. जेविं डोले
जळीं द्रोण; तैसें जहाजास झालें.
सुकाणूं फिरेनाचि. मार्गें हटे तें.
बहू जोर देतां जळीं अंत जातें.
सुटे धीर सांचा. उडे पाणि जेव्हां,
दिसे स्वर्ग पाताळ ही एक तेव्हां,
दिशा धुंद; ते लोकही दंग झाले;
जाहर्जी जसें आडवाटे निघाले.
शिरे अंत पाणी. पडे शीड. झाला
खरा अंत. हा मृत्यु चालून आला.

वरी मस्तकीं सर्व आभाळ काळें;
 फिरों लागती, पहातां मार्ग, डोळे.
 गिळाया निघाला जसा काळ वाटे;
 कळेना जनां चाललों कोण वाटे.
 उठे त्या जनीं एक कल्होळ भारी;
 सुचे त्या जनांते न माता, न नारी.
 मिळेना रडाया; कुठें चैन नाही.
 भरे दुःख देहीं; दिसेनाचि कांहीं.
 खलाशी व तांडेल लोकां दिसेना.
 भिऊं लागती सर्व कांहीं कळेना
 वसे एक धालून मांडींत डोकें.
 दुजा ओणवां हात टेकून वांके.
 तिजा वेंगला. बुद्धि गुंगून गेली,
 असीं देहभानें जनांचीं उडालीं.
 कुणी देखिली दूर होडी; पुढें तो
 न सांगे कुणाला; मनीं स्तब्ध होतो.

तरीही जनां सर्व वातूमी मिळाली.
जसी तीच साहाय्य द्याया निघाली.
गमे फार आनंद जो त्या जनांला,
बहू त्याहि पेशां मराठ्यांस झाला.

महासूर्य तेजें सुशोभे जगीं या.
धजे कोण केव्हांहि त्याला पहाया ?
असे रूप त्याचें प्रतापी सदाही.
दशा कोण होती ? जसा राहु कांहीं
निघे सूड घ्याया; धरी जो रथाला,
भितो सूर्य; होतोहि तत्काळ काळा.
दिसे सांज; होतांच खग्रास सारा;
पुढें आवरी सूर्य शोभापसारा,
भिती लोक; “ आलें महाविघ्न कां हें ?
करूं स्नान पाणी, तरी राहु राहे,”
असें बोलती; थोर गंगाप्रवाहीं

उभे राहती. तेज दाटे सदाही.
जिथें कांठ मोठा सुशोभे जळाचा,
जिथें घाट आहे महादेवतांचा,
तिथें प्रार्थिती शंभुला लोक भारीः—
“ सुटो सूर्य, हें विघ्न, देवा! निवारीं.
करी राज्य जें राहु, आहे किती तें ?
तरी थोर सूर्या, पहा ! लाज होते.
निघे सूर्य जैसा, तसा शत्रु झांके.
पुढें तेज फांके; सुशोभा चकाके.
पडे तेज ऐसैं शिवाजी नृपाचें;
महाराज जेव्हां मराठ्यांत पोंचे.
उभे राहती लोक; आनंद चित्तीं;
मनीं फार संतोष; शोभा मुखीं ती.

दिसे मोहनी मूर्ति; तेजाळ डोळे;
कपाळीं चढे ढाळ; ते केश काळे;

मिशा वांकड्या; तोंड गंभीर भारी;
जनांच्या मनीं जें उमेदी उभारी.
पागोटें सार्धें, मस्तकीं शोभतें जें;
ऐसीं वल्लें तीं; सर्व पोषाख साजे.
हार्तीं शस्त्राचे खेळती तेज बिंदु.
पाण्यामध्ये तो नाचतो जेविं इंद्रु.
पुढें हा शिवाजी मराठ्यां जनांला,
अती गोड मंजूळ शब्दीं लणाला.

“सुखी काय? कां क्षेम आहे मुलांचें ?
पडे संकटीं देश. हिंदूजनांचे
किती क्लेश पाहूं ! मुसल्मान माजे;
लुटी देवळें; देह हा फार लाजे;
थरी ब्राह्मणा; त्रास होतो मना हा;
चिरी गाय; कांटा शरीरीं उठे; हा !
अरे ! ब्राह्मणा, देवळा, त्रास हा कां!

चला, या, रडूं. देव ऐकेल हाकां.
अरे धांव. देवा! सख्या तूं परेशा!
विना ईश्वरा कोण तारील देशा?
बुडे आमचा देश हा दुःखडोहीं.
'मुसल्मान माजे. न चालेचि कांहीं.'
असें बोलणें योग्य नाहीं मराठ्यां.
असे देह, जों हातहा, ह्या तुराट्या;
कुटूं शत्रु, ठोकूं, हुधाडूंचि सारे.
धरा धीर कांहीं. न ऐसे वसारे.
किती पांडवां गांजलें कौरवांनीं !
झटे देव कैसा ! पहा थोर, मानी
दशा रावणाची, पहा! कोण झाली !
कसा मारिला राघवें दुष्ट वाली !
स्मरा याकथा. देव कैवारधारी.
महासंकटा एकटा तो निवारी.
पडो देह हा. मोगली राज्य झालें.

मुसल्मान राजे सुशोभू निघाले.
असे आमचा देश या हिंदुलोकीं.
कसे चोर आह्मीचि ! देशा ! विलोकीं.
कसे सांव, देशा ! मुसल्मान झाले !
असे देश ज्यांचाचि ते बंडवाले.
धनी आज झाला खरा चोर, देशा !
तुझी साक्ष आहे. नको भंगुं आशा.
किती काळ हिंदू इथे नांदले हे ?
उठीं, सांग लोकां. जर्गी सत्य आहे.
उठीं, लाज कांहीं नको. हाचि रागा
तुझे लेंकरूं; बाप तूं, गा ! पुराणा.
तुला ठाउकें सर्व आहे मुलांचे.
उठीं, सांग सारें. मुसल्मान साचे
मराठेच किंवा ? कुणी राज्य केले ?
असें आमचे राज्य; हे कोण आले ?
इथे नांदती हे मराठे सदाही.

करूं राज्य आह्मी. नसे भेद कांहीं.
 जरी सैन्य नाहीं; जरी शत्रु तानें
 भरे; देश राखूंच देशाभिमानें.
 स्वदेशीं असावे स्वदेशीयं राजे;
 स्वधर्म, स्वशास्त्र, स्वदेशीं विराजे.
 स्वनाथें प्रजेला जपावें. भजावें
 प्रजेनें स्वनाथा. मुसल्मान जावे.
 स्वदेशीं असावी स्वदेशीय रीति;
 जनांच्या मनाला खरी मान्य होती.
 खरें शास्त्र आहे, पहा! स्पष्ट हें. कां?
 स्वदेशास रक्षूं, धरा हाचि हेका.
 मनीं वागवावी कथा ती गितेची.
 मरूं झुंजतां:—चाल ही क्षत्रियांची.
 जरी फौज नाहीं, कराया लढाया;
 तरी धैर्य आहे; लढूं या, मरूं या.
 रिकाम्या उड्या मारितो शत्रु, हा! हा!

जुळूं आज युक्ति. हणूं त्यास, पाहा.
जिथें शौर्य आहे, तिथें युक्ति चाले.
न आह्मी; तरी शत्रु हे बंडवाले.
स्वदेशास नाशावया, घोर केली
लढाई, झटे शत्रु. एकाच भ्याली
मुसल्मान सेना. तुह्मी वीर सारे;
खरें शौर्य, चातुर्य जेथें भरारे.”

जसा थांबवी बोलणें हें शिवाजी,
मराठे हि झाले मनीं फार राजी.
खऱ्या वेधल्या चित्तवृत्ती जनांच्या,
भरे भाषणीं रंग ऐशा तऱ्हेचा.
वसे शौर्य पोटीं; मनीं गाढ भक्ति;
सदा मान्य ज्याला रणांतिल मुक्ति;
पडे तेज ज्याचें मराठ्यासमार्जो;
जसा शुक्र शोभे नर्भीं थोर गाजी;

असे देशपांडे जनांला म्हणालेः—
 “पहा ! हें नशीबीं खरें आज आलें.
 धनी होय जेथें दगेबाज, दुष्ट,
 तिथें लोपला न्याय, हा अर्थ नीट.
 मराठ्यांस खोटे, मुसल्मान मानी,
 महाघातकी, चोर, लुच्चे निदानीं;
 तरी हा मुसल्मान खोटा स्वभावीं,
 मनीं एक आणी, जनीं एक दावी.
 आहे, पहा ! घोरपड्या मुधोळीं,
 जो क्रूर, लुच्चा, जनचित्त जाळीं;
 जो घातकी, वोंगळ, दुष्ट, खोटा;
 कोंडी मराठा, जनहा मराठा.
 जुळीं जेविं कोष्टी अर्धी सूक्ष्म तंतु,
 रची छान जाळें, पुढें जीव जंतु
 पंडे त्यांत; तों वाघसा चोर चाले,

१ वाजी परभू देशपांडे.

उडे, प्राण घे, खात हें मांस, डोले.
 तसा चोर बाजी मुधोळीं निघाला;
 धरी जेवतां, जेवतां, त्या जनांला,
 महाराज ज्यांचा महापुत्र साजे;
 मनीं कृत्य तें आणतां चित्त लाजे.
 करी चोर बाजी मुसल्मान सेवा.
 जसा शत्रु सांगे, तसी चाल, देवा !
 सदा आचरी जो, तरी कोण लुच्चा ?
 मुसल्मान किंवा मराठाचि साचा ?
 करी शामराजा मनीं बेत मोठे:—
 धरावा महाराज हा चोर वाटे.
 तरी तो फसे शामराजा निदानीं;
 मुसल्मान लोकांस जो फार मानी.
 असे हे मुसल्मान सोदे सदाही,
 नसे ज्यांत लज्जा, न विश्वास काहीं,
 तरी हे मराठे कसे चोर झाले ?

स्वदेशीं निघालों कसे बंडवाले ?
तयारी करूं; आज हा देश राखूं;
चला आज जाऊं; मुसलमान हाकूं;
लढाई करूं; दुष्ट लोकांस ठेंचूं;
हणूं त्या; जसा डंखतो द्वाद विंचू.”
जसा थांबला हा पुढें बोलतांना,
मराठ्यांमधे कल्पना कोण नाना
उठूं लागती ! सिद्ध होती लढाया,
मराया, स्वदेशास ह्या सोडवाया.

जिथें कीर् झाली; कडा घोर लागे;
जिथें वाघ ढाण्या अहोरात्र वागे;
सदा कोकिला ती जिथें गोड गाते;
जिथें स्वच्छ पाणी झऱ्यांतून येतें;
जिथें रोगराई कधीं होत नाही;
अशा घाटमार्थीं वसे मावळी ही.

उठे मावळी हा, तयारीस लागे,
रणीं झुंजतां जो बघीनाचि मार्गे.
जरी मूर्ति साधी सुधी, तेज नाही;
जरी बावली होय चर्याहि कांहीं;
तरी शौर्य, चातुर्य, पोटीं वसे जें;
निघे तें प्रसंगीं, सुशोभे स्वतेजें.
स्वदेशाभिमानें, सुसंसार सारा,
मनीं भक्ति, देहीं, भरे युद्धवारा.
चलाखी करी सर्व कामें कराया.
पटाईत, पक्का शिकारी, शिराया
बहूडंग, चाले जसाकां घरातो ;
पुढें पाय जो सर्वकामांत घेतो.
दग्या, चोरवाटा, बहू ओघळी कीं,
गुहा खोल, खिंडीः--जसा वास लोकीं
गमे त्यास ; ह्या ठाउक्या सर्व ऐशा.
जसें वानरां ये उडायस, तैशा

कड्यांतून धांवा निघे घेत साचा,
जर्णो भासतो वंश हा मारुतीचा.
खरी वानरें सिद्ध होती लढाया,
जरी नैणती ती कशा त्या लढाया
निघालीं जसी राघवाच्या सर्वे तीं,
घरा चालुनी कीं महाकीर्ति येती.
न बाधे हवा ज्यां, न बाधेहि पाणी.
शरीरांत त्यांच्या असे फार पाणी.
मिळाले असे मावळी; एक टोळी
करूं लागले ते, हणायस गोळी.

त्यांना तिथें हेटकरी मिळाले,
जे सर्व कामांत हुशार झाले.
तो मावळी, हेटकरी तसाही,
ज्या भूक नाही, न तहान कांहीं.
जिथें टेकड्या; वृक्ष आहेत मोठे;

झरे; पाट; पाणी; जिथें सौख्य साठे.
जिथें वांय्गणीचें दिसे तेज मोठें,
पिके भात, तेव्हां घरीं धान्य दाटे.
जिथें थोर खाड्या; तटीं अंबराया;
फळें लोळतीं, तीं असे कोण खाया ?
जिथें वाघ नांदे, गुरां काळ भेटे;
जिथें जंगलें, डोंगरी रान कांटे.
अशा कोंकणीं तो रहातो सदाही,
असे कायती भीति, माहीत नाहीं.
चढे डोंगरीं तो, जिना जेवि आहे;
नदी काय! खाडिंत अपार पोहे.
अती उंच जातो नभीं सोट ज्याचा;
मुळ्या लोंबती; बंध बाहेर; साचा
सडासा उभा जो; न फांदीहि कांहीं;
ठठे वीर जैसा कराया लढाई;
वरी मस्तकीं कोण मांडी पसारा!

जसा सिंह शोभे, धरी केशभारा,
निघे तेथ पाणी, गळे जेविं मस्ती;
सजे मल्लसा जो लढायास कुस्ती;
असा माड ज्याचा खरा जीव आहे.
चढे त्यावरी खोबरें खात राहे.
हरे भूक त्याची; निवे तान्ह; त्याचा
घटे हात, ते पाय, तो देह साचा.
अर्धी चोळणा, त्यावरी लांब काच्या
कसी; कंबरेला चढे जोर त्याच्या.
पळाया, दढाया, चढाया, लढाया,
शकेना कुणीही पुढें त्या टिकाया.

महाशूर होते तिथे तीर वाले,
लढायास ज्यांच्या सवें भिळ्ळ भ्याले.
धनुष्यें दिलीं टांगुनी; युक्ति सारी
असे तीर भात्यांत; झाली तयारी.

दिसे तोंड ज्याचें किती उग्र! डोळे
 खरे तीव्र; दाढी बहू लांब; लोळे
 शरीरावरी घोंगडी, रुंद, साधी;
 मिश्या, थोर कळे, शिरीं घट्ट बांधी.
 रामोशी झाले सिद्ध आतां लढाया,
 येईना हातीं ज्यांस बंदूक घ्याया.
 नाही ठावें कीं तें कसें युद्ध होतें,
 मारावी कैसी तीक्ष्ण तर्वार हातें.
 हणी लांब धोंडा तरी गोंफणीचा,
 जसा काय दे नाग रट्टा फणीचा.
 वर्नी कोसळे जेविं पर्जन्य मोठा,
 तसा गोंफणीचा झणाणे झपाटा.

मुखीं क्रूरता; वर्ग काळा कसासा;
 शिरीं केश राखी; सजे मांग ऐसा
 लढाया हणायस; खोरींचि हातीं

खणायास माती, रचायास भिंती.
जिथें चंद्रभागा सदा सुप्रवाहें
जनांला जळें सौख्य दे, स्वच्छ वाहे;
प्रदेशीं अशा शूर जो शूद्र राहे,
उभा एथ तर्वार बांधून आहे.

जो पागोटें पीळ घालून बांधी;
बालंपेचा आयटीदार साथी;
ज्याचे कल्ले उग्र भेंसूर; चाले
जिकाया जो, वीर ऐसे निघाले.

ज्यांना पट्ट्याचे ठाउके हात सारि;
ज्यांच्या चापल्यें शत्रु साचा गरारि;
चारी तर्फीही तीक्ष्ण तर्वार चाले;
योद्धे ऐसे हे शौर्य दावूं निघाले.

वाई, जंजीरा, तो कुलाबा, तिकोना

सोडून आले वीर मोठे. कळेना
कोणाचें कोठें गांव आहे. मराठा
सारा अला तो, फार पेटून हद्दा.

धुमे शब्द किळ्यांत जों वीर गर्जे,
मुखीं सर्व हर्हरू महादेव गाजे.
ध्वनी हा दग्यांच्या मधे गर्जनेला,
करी; दुष्ट लोकां खरा मृत्यु आला.
पुढें शिंगवाला सरे, शिंग फुंकी;
खरें शौर्य जागें करी रावरंकी.
जसें वर्णित शूर गीर्वाण चंपू,
तसे वीर सारा रची थोर कंपू.
सर्वांत सर्नोवत मुख्य चाले,
ज्याच्या सर्वे शौर्य रणीं निघालें.
सम्शेर बांधी रणशूर योद्धा,
बांका रणीं फार, जनांत साधा.

मार्गे जरा, पांच हजारवाला
सर्दार हें युद्ध करूं निघाला.
जो सर्व मानीत हुकूम चाले,
ज्याच्या मुखीं तेज मनोज्ञ डोले.
होते कितीएक हजारवाले!
मार्गे पुढें कीं तजवीज चाले.
दाहांस नाईक; शतांस होते
योद्धे जिमेदार हुकूम देते.
चकाकेचि तर्वार, तर्वार सारी;
जसा वीर एकीकडे म्यान सारी.
धरी शूर तर्वार हातांत. वाटे,
सजे कर्ण, तो भीष्म; नाहीं मराठे.

चिरा तेथ काळा पडे. त्यावरी तो
शिवाजी चढे, जो जना सौख्य देतो;
अर्धीं न्हाळतो ते मराठे मिळाले;

पुढें थोर आवाज काढून बोलेः--

“हो सर्व योद्धे! रणशूर वीर!
हो राव गाजी! रणरंग धीर!
रण प्रसंगीं लढणार शूर!
चुके कसें नेम, अचूक फार!
लागो नये नाट; रणीं चला, या.
तुह्या सवें कोण टिके लढाया?
संधान साथो. सुरणीं धुमाळी
चालो. मुसल्मान पडोत खालीं.
हणा हे मुसल्मान जों तोंड वासे
कुटा शत्रु हे रक्त वाहो नदीसे.
मुसल्मान हे दुष्ट, जे गाय खाती.
नको नांव त्यांचें; मिळो त्यांस माती.
बंदूक हातीं; रण हें लढाया.
तुह्या पुढें कोण धजे लढा, या?

गेले मुसल्मान किती मरून,
 राखावया प्राण किती पळून.
 कुठें रस्तुं आहेचि ? घोडीं हजार ?
 कुठें ते विजापूरवाले हि वीर ?
 कुठें तोफखाना अझुल्ला विराचा ?
 चला धैर्य दावा. महाशौर्य वेंचा.
 पडे देह ज्याचा रणीं; स्वर्ग त्याला
 मिळे. सत्य आहे. स्मरा त्या गितेला.
 खरा शिद्धि मायेमथें लोळतो. हा
 स्मरीना; तुह्मी हे किती शूर आहां.
 धरा चंग बांधून तर्वार हातीं.
 हणा शूर तर्वार, तर्वार होती
 खरी. युद्ध मांजो; मुसल्मान लाजो;
 रणीं शिंग वाजो; मराठा विराजो.”
 पुढें थांबला जों शिवाजी; जनांला

१. मुसल्मान सरदार.

गमे कोण आनंद त्यांच्या मनाला.
पुरेसे गमेनात हे बोल गोड,
फिटेना मनाचें पुरें सर्व कोड.

खरी सांज झाली. जर्गीं सूर्य नाहीं;
दमे फार पक्षी, पशू सर्व कांहीं.
निघाला शिवाजी घरीं जावयाला.
तसें शिंग कुंकू निघे शिंगवाला.
जर्नीं सर्व हर्हर्महादेव झाला.
भरे नाद किछयांत गांठी नभाला.
ध्वनी हा घुमे सर्व रानांत, लोकीं.
उठे वाघ, जो किंकळी थोर ठोकी.
तसीं श्वापदैं घावरीं सर्व झालीं;
भिऊं लागलीं तीं; पळायो निघालीं.
असा एक कलहोळ, कलहोळ झाला.
दगाणे मुसल्मान, गाजे पन्हाळा.

उभे वीर उप्सून तर्वार हार्ती,
चकाकेचि तर्वार, कीं वीज होती,
पडे तेज हें त्या पन्हाळ्यांत जेव्हां,
दिशा सर्व झाल्या चकाकीत तेव्हां.

“मरूं भांडतां भांडतां, शत्रु आला;
पहा! ह्या पन्हाळ्यास वेढूं निघाला;
तरी ढंग हें सर्व काढून टाकूं;
चला शत्रु ठोकूं; मुसल्मान हाकूं.”
असें बोलते ते मराठे निघाले;
घरीं पोंचले. शौर्य नाहीं निवालें.
नये नीज; त्या हुंदका ये पुन्हा तो.
पडे स्वप्न, रक्तें रणीं आज न्हातीं.

भाग पहिला समाप्त.

राजा शिवाजी.

भाग दुसरा.

घराला शिवाजी जसा पोंचला कीं;
चकाके महाज्योत, ऐसैं विलोकी.
पुढें देखतां रूप, संतोष झाला.
महानंद वाटे, नृपाच्या मनाला.
जरा रात्र झाली; दिशा छान रंगे;
जिथें थोर आभाळ पृथ्वीस लागे;
फुटे झाक तेथें गुलाबी, विराजे;
वरी शुक्र शोभे; सुसौंदर्य साजे.
मुखाची असी ढाल; ते केश काळे.
मधें काढला भांग; वेर्णित खेळे
सुशोभा; सुनेत्रांत लावण्य नांदे.
खुले सौम्यता; कांतिनें देह कोंदे.

चढे जोर शोभेस; तारुण्य साजे.
निघे तेज. वाटे खरा चंद्र लाजे.
नको दागिना, जेथ सौंदर्य राहे.
नको फार चातुर्य, ज्या सत्य आहे.
असा देह सारा सुशोभे; जराही
उणें त्यांत नाही; सजे सर्व कांहीं;
स्वताच्या रूपानें, चकाकीत अंगें;
जिथें सर्वदा खुद्द सौंदर्य रंगे.
जागे मनीं प्रीति; पतिव्रता हे;
विश्वास मोठा नवण्यांत आहे.
जों लाड सारे पुरवी पती कीं,
तां स्त्रीस हें सार्थक याचि लोकीं.
जिची ठेव सार्धी; जिला छान नाही;
जिची नम्र चर्या, नसे त्रास कांहीं.
जिचें साजरें, कौतुकी, बोलणें तें,
पतीच्या मनाचें महादुःख नेतें.

अशी सोयरा बाइ राणी मनोज्ञ
पुढें ये, जसा तो शिवाजी हि सुज्ञ
घरीं पोंचला; तों ह्मणायास लागे;
जिच्या भाषणीं रंग, चातुर्य वागे.

“अहो प्राणनाथा! दयाशीळ देवा!
करावीच आह्मी पतीची सुसेवा.
पुसावी कशी राजदर्बार गोष्ट?
तरी राज्य हें सोसवी थोर कष्ट.
सकाळीं, दुपारीं, सदा युद्ध चाले.
बसाया, उठाय़ा, नसे वेळ. आले
मुसल्मान संमंशेरवाले लढाया.
पुरे युद्ध आतां; नको ह्या लढाया.
घरीं सौख्य आहे; घरीं शांति आहे;
घरीं मूल आहे; घरीं वायको हे.
जरी सांगणें गोड माझें न लागे,

महादुःख होतें, मनीं ह्या मला, गे !
सुचेनाचि खाणें, पिणें, सर्व कांहीं,
सदा युद्ध; तवार हातांत; नाहीं
मनीं चैन; मारूं, मरूं, हें मुखानें
ह्मणावें, कशी वेळ कंठूं सुखानें !
सुखाचा झरा आमचा कोण आहे ?
असें सौख्य तुह्या, तरी सौख्य वाहे;
रणीं रंगती वीर रक्तें; भरारे
महा युद्ध; हा देह माझा थरारे.
रणीं ह्या जरी आपणाला अपाय
धडे; सर्व आह्मीं करावेंचि काय ?
मनासारिखा दुष्ट वैरी नसावा,
सदा कल्पितें जें भयें घोर. देवा !
रणीं लोळती रक्तबंबाळ वैरी.
मराठ्यांस कां मृत्यु दाटून मारी !
मना तूं असें हें नको आज चिंतूं.

मना टाक तू द्वाड हे दुष्ट किंतू.
पहा ! बोलती वीर किल्ल्यांत सर्व,
चला आज, मोडूं अर्धीं म्लेंच्छगर्व,
कसें काय होईल देवा! तुला कीं
कळे. वास हा आमचा मृत्यु लोकीं.
मुसल्मान हा मस्त, मुर्दाह, खोटा.
मराठा खरा शूर, मारो झपाटा.
कसें युद्ध होतें पहायास जाया,
मनीं आज येतें, पराधीन जाया.”

दमे बोलतांना. मुखीं घाम आला.
निघे हात तेव्हां पुसायास त्याला.
नथीखालचा घाम लागे पुसाया.
निघे तेज तोंडीं, सुशोभे सुकाया.
पदर ती धरती स्वकरीं; जर्षी;
मुरडुनी उचली नथ; ती टिपी

हलुच घाम; सलज्ज; जरा भिते;
वळण हें रतिचें जणुं भासतें.

शिवाजी महाराज मानी मनीं कीं,
नये वेळ ऐसी कधीं मृत्युलोकीं.
असा रंग काळीज भेदूनि गेला.
पडे मोहनी त्या नृपाच्या मनाला.
मनीं लागले तीर हे तीव्र भारी,
भुले युद्ध, तें शौर्य, ते म्लेंच्छ वैरी;
तरी तो पुन्हा रंगला शूर राजा
लढाईत. त्याला सुचेनात मौजा.
मुखीं शांति; नेत्रीं भरे प्रीति; अंगीं
दिसे रंग; तो बोलला त्या प्रसंगीं:—

“सखे साजणी, सावली तूं मला, गे !
कलीदा जिवाचा, तुला दुःख लागे.

तरी ऐक आह्मी लढावें, मरावें.
 सदा धर्म हा, कर्म हें आचरावें;
 स्वदेश, स्वभार्या, पराधीन होतां,
 पडे रौरवीं कूळ. माझी सुमाता
 मला जन्म देऊन हें दुःख साही,
 तरी दुष्ट ऐसा जर्गी पुत्र नाही.
 जनानीं रहावें कसें ? ईश्वरानें
 दिले धर्म लावून. तो भिछ रानें
 फिरे, विप्र मागे शिदा. खेळ बाळा
 सुचे. यापरी विश्व चाले. विरांला
 दिला धर्म लावून, त्या ईश्वरानें
 “लढाया हणा शुद्ध देशाभिमानें.”
 जेव्हां टळे हें परचक्र मोठें,
 तेव्हां खरे हे ठरले मराठे.
 हा देश होईल निवांत थंड,
 हा शत्रु जातांचि, हटेल बंड.

पुरे काम झालें तरी सर्व नाहीं,
पुढें मांडतां राज्य, ही त्रास कांहीं.
जसा धर्म सांगे; विरांनीं लढावें;
तसा धर्म; त्यांनीं प्रजेला जपावें.
प्रजापालनीं पुण्य मोठें घडे कीं,
घडे वास राजांस, त्या स्वर्ग लोकीं.
घरीं रंगतां, रंजतां, सौख्य वाटे,
सुखें भोगतां, भोगतां, दुःख सांठे.
सदा सौख्य खोटें; सदा दुःख खोटें;
सदा युद्ध खोटें; सदा सत्य मोठें.
कधीं शत्रु माजे; रणीं युद्ध चाले;
कधीं देश थंडा; घरीं वीर आले.
प्रसर्गीं अशा, रंग हा गोड लागे,
सुखें भोगतां, सौख्य वाटे मना, गे
नको दुःख कांहीं करूं तूं; पहां हें;
रणीं मृत्यु येतां, पुढें स्वर्ग आहे.

रणीं मृत्यु येतां खरा वीर गाजे.
स्वभार्या मिळे शत्रुला; तो विराजे.
घराणें विराचें तरी फार लाजे.
स्वभार्या अर्धी मारतां शौर्य साजे.
कधीं बायको लागतां शत्रुहार्ती;
खग्या शूर लोकां, खरी लाज होती.
स्वहस्ते पडावा तुझा देह वाटे
सुराणे सदा चालती याचि वाटे.
हटे शत्रु मार्गें; महायुद्ध चाले;
पळे शत्रु रानीं; रणीं कार्ये झालें.
जसे जिकिती हे मराठे, मला तों
महानंद होईल. सांगूं किति तो ?
घरां तोरणें खास वांधूं; गुड्यांना
उभारूं; करूं थोर उत्साह नाना.
पहाया मुसल्मान जाशील जेव्हां,
जिवाच्या विसाव्या! उठे भीति तेव्हां "

जसा थांबला तो पुढे बोलतांना,
मनीं आणती कल्पना स्त्रीहि नाना,
अर्धी वाटले लाड माझे कराया,
सदा सिद्ध आहे मम प्राणराया.
पुढे ऐकतां भाषणें तीं नृपाचीं;
मनीं स्तब्ध झाली; गमे भीति साची.
बधूं लागली चित्त गंभीर झालें,
मनीं रक्तबंबाळ ते वीर आले;
भयें ग्रासलें चित्त; ती दुःख मानी,
पुढे बोलतां राय देशाभिमानी.
पुन्हा चित्त झालें, सुखी, गोड, शांत,
रणीं जिंकितो, भासलें तीस, कांत.
पुन्हा भाषणें भीति वाटे मनाला;
जसा तो स्वभार्येस मारूं हणाला;
करी धाकटें तोंड तेव्हांचि राणी;
थरारे; भरे फार डोळ्यांत पाणी.

तरी शेवटीं बोलणें गोड लागे.
निवे भीति सारी; पुन्हा प्रीति जागे.
असे रंग नाना मनीं येत गेले;
कधीं सौख्य झालें; कधीं चित्त भ्यालें.
जसी ये सती देहभानीं स्वताचे,
पुन्हा मोहिलें चित्त भारी नृपाचें;
हसूं लागली गोड गालीं जराशी,
जमे एक ठायींच सौंदर्य राशी.
पुढें ती क्षणाली शिवाजी नृपालाः-

“अहो प्राणनाथा! पुरे आज लीला.
मला भीति वाटे. नको युद्ध कांहीं.
पडे वीर युद्धीं. नको जन्म बाई.
नका नाव घेऊं रणाचें. पुरे तें.
न०हे शत्रु हा; काळ आला विरांतें.
न०हे युद्ध हें; आग लागे स्वदेशीं.
नको द्वाड जंजाळ; राहूं उपाशीं.

शरीरीं खरे आज रोमांच येती;
नको पाहणें ती लढाई कशी ती.
मला वाटलें कीं लढाई पहातां
मना सौख्य वाटे. तरी युद्ध होतां
रणीं रक्त वाहे, मरे शूर लोक.
नको ती लढाई. नको दुष्ट शोक.
पहाया न जाऊं; घरीं आज राहूं;
महानंद भोगूं; ह्यणाहो जरा हूं.
जर्गी कायतो सर्व संसार मोठा,
तुझां गोड लागे रणाचा झपाटा.
जरा युद्ध राहो; मुसल्मान राहो;
जरा गोड ऐशा घरीं ह्या बसा हो!"

दमे बोलतांना. भयें कंठ दाटे.
मनीं दुःख झालें. जशी कां झपाटे
अशी देखिली त्या नृपानें; ह्यणालाः—

“सखेगे! प्रियेगे! मम द्रौपदीला
किती दुःख झालें! किती त्रास झाला!
तरी ऐक युद्धाविना कां विरांला
गमे! युद्ध त्यांनां महोत्साहकारी,
नको सौख्य त्यांनां. नको ही स्वनारी.
रर्णा वीर हर्षे, लढाया सरारे;
मनीं शौर्य, चापलय त्याच्या भरारे.
धरी शूर तर्वार हातांत वीर,
पुढें चालतो शत्रु लोकांसमोर.
अशा वीर लोकां कशी स्त्री असावी?
महाशौर्य, चातुर्य, हीं जसि ठावीं.
जिला दुःख थोडें; जिला भीति थोडी;
जिला धीर, धारिष्ठ, देतात गोडी.
भिणें कर्म खोटें; नव्हे तें मराठें.
पहा दुःख भोगी सुसीताहि मोठें.
वनीं त्रास झाला; मनीं त्रास झाला;

(५५)

पुढें रावणें तीस नेलें घराला.
तरी धीर नाही तिणें सोडला कीं.
किती गांजलें तीस त्या दुष्ट लोकीं!
भिणें, नाजुकाई, असावी त्रियेला,
महा क्रूर वैरी पुढें जो न आला.”

इथें थांबला. तो; मनीं लाजली ती;
दिसे गोड बाहेर; ती भीति चिर्ती;
तिच्या लागले शब्द भारी मनाला.
कळाया, म्हणे कौतुके ती नृपालाः—

“धनी. हो! जिवाचे! तुझी सूर्य. पाहा!
प्रकाशे महाचंद्र; आधार आहां
तुझी. तेज आहे किती आपणांत!
दडे म्लेंच्छ काळा, ममप्राण! कांत!
तुझी राम; नाहीं सुसीता खरी मी.

(५६)

मला भीति वाटे; असे शौर्य रामीं.
चला आज दावा मुसल्मान वीर.
मला भीति नाही, असे फार धीर.
पहातां मुसल्मान नाहीं भिणार;
बसूं सर्व आह्मी बुरूजांत दूर.
सर्वे आमच्या तेथ यावें. चला, कां !
पहाया भिते काय मी म्लेंछ लोकां ? ”

असी बोलली ती, मनीं धीर केला.
हसूं लागला तो, महानंद झाला.
महाशौर्य झालें; पहाया निघाली,
मुसल्मान लोकां, मुखीं बोट घाली
महाराज तेव्हां; ख्रियेला म्हणाला:--

“मुसीते! दिला धीर मोठा मनाला!
नको शौर्य नुस्ती पहाया लढाई.

(५७)

नको धीर एथें कराया चढाई.
सखे ! शूरयुद्धें करावीं घरांत.
नको दूर जाणें लडाया रणांत.
पुरे शौर्य आतां; पुरे युद्ध आतां.
हसायास येतें; मनीं कोण गुंता
पडे, रूप हें गोड एथें पहातां.
जरा थांब. आली सखे ! थोर माता,"

चपचपां उठली; दिसली कशी !
झळकतो जणु चंद्र नभीं, तशी.
खुदकिनी हसली; मग ती बसे;
जवळ आड; नृपास जरा दिसे.
चकचके बहु तेज तिच्या शिरीं;
पदर सोज्वळ ती हळु सांवरी;
फिरविती कर ती स्वमुखावरी;
नृप बहू रमला सुखमंदिरीं.

शिवाजी पुढें ती जसी माय आली,
तसी तीक्ष्ण तर्वार ठेवून खाली,
धरी पाय तो; तों तिला सौख्य झालें;
हणें “वाळ माझे रणांतून आलें;
रणां गाज बाबा, घरीं शोभ बाबा,
करीं राज्य, हिंदूंत चालो घोरोबा”
असें बोलली, बैसली ती समीप;
पुढें बैसतां, शोभला तो सुदीप.
जिचीं लोटलीं पार पन्नास वर्षे;
जिची वृद्ध काया महाशांति वर्षे;
जिला दुःख ठावें; जिला सौख्य ठावें;
निदिध्यास हा तीस वैरी मरावे,
धुकें दाटतें; तीं ढगें फार येतीं;
जरी चांदणी रात्र आहे खरी ती;
तरी चंद्र थोडा दिसे तेजहीन;
असी शोभली ती सुमाता कुलीन.

चढे न्ह्याळतां शूर, हिंदुप्रदेश;
करी मस्तकीं पांढरा शुभ्र वेश;
(शके फक्त तो शक्र पूर्वीं चिराया
चिरी आज हा लोक त्या डोंगरा या,)
नसे त्राण देहांत, वृद्धापकाळें;
जळे ज्वाळ; आहेत कीं लाल डोळे
पहातांच ज्वाला मनीं नम्र होती
मनुष्यें; जिथें शंभु शोभे, तसी ती
रमे पार्वती; त्या हिमाद्रीसमान
दिसे ही सुमाता, जिचा थोर मान.
शिवाजी ह्मणाला स्वमातेस, “ आई,
तुझी गोड वाणी सदा सत्य बाई !
तुझें बोलणें व्यर्थ गेलें असें हें
घडेना कधींही. करूं या स्वदेहें
सदा युद्ध. त्या म्लेंछ लोकांस हाकूं.
नको घोर वाहूं. नको अन्न टाकूं.

नको द्वाड चिंता करूं तूं. मला, गे !
कधीं त्रास होणार नाही. न लागे
तुला सांगणें. वाळ आहे तुझा हा.
तुझा प्रेम, आई ! किती गोड ! पाहा !
यशोदा जसी ती जपे कृष्ण वाला,
तसा लाड माझा तुवां फार केला. ”

सजे सूड घ्याया मुधोळी कुळाचा,
सदा पाहती शत्रु पाण्यांत साचा;
मनीं देशकैवार, चातुर्य वागे ;
पुढें सुज्ञ माता ल्हायास लागे:--

“ तरो धर्म हिंदु ; वुडो म्लेंछ धर्म ;
चढो हा मराठा ; कळो सर्व वर्म.
पहा ! गांजती म्लेंछ हे हिंदुलोक ;
करीं युद्ध मोठें ; मुसल्मान ठोक.

हणने काय दादा स्वमृत्युप्रसंगी?
सदा तें स्मरीं. वीर आहेस जंगी.
अर्धी ब्राह्मणा, गाइला तूं जपावें.
तुला शंभु तेव्हां रणीं खास पावे.
जळे चित्त माझें; किती दुःख भोगूं?
कुटीं शत्रुला तूं दुजें काय मागूं?
करो देव माझा सखा पुत्रराज
चिरंजीव ; शत्रूस पाणीचि पाज ”

असें बोलती माय, तों शंभु आला;
घुसे आंत; काठीवर स्वार झाला.
हसूं लागली सुज्ञ आजी; मुलाचा
करी लाड; ताईत मानी गळ्याचा.
पुरीं तीन वर्षेहि नाहीत झालीं ;
तरी माय बाळास टाकून गेली.
लळा आजिचा त्यास लागे हणून,

१. दादाजी कोंडदेव.

भुले माय ह्या आजिमार्गे फिरून.
चिमुकली पगडी झळके शिरीं ;
चिमुकली तलवार धरी करीं ;
चिमुकला चढवी वर चोळणा ;
चिमुकला सरदार निघे रणा.
छबुकडा चिमुणा करतो गुण ;
चिमुकलें धरलें मग रंगण ;
दुडदुडां पळतां पळतां पडे ;
गडबडे, रडतां मुख बापुडे.

तसी वृद्ध आजी उठे; त्यास घेती
पुढें पोटिशीं; तोंड त्याचें पुसे ती.
हसूं लागला, तों सुखें ऊर दाटे;
फुटे प्रेमपान्हा; तिला स्वर्ग भेटे.
शिवाजीस ही फार संतोष झाला;
उठे, बाळ घेऊं स्वतां तो निघाला;

धरी त्यास; हातांत उच्लोन झेली;
महा रम्य खेळें, महा मात झाली.
असे टेकडी दूर राजापुरीं जी;
तिचे पाय तो सिंधु साक्षात पूजी;
तिची नित्य सेवा करी अग्नि भारी;
मिळे उन्ह पाणी, सकाळीं, दुपारीं.
तिच्या मस्तकीं वृक्ष शोभा चकाके.
निघे सूर्य, तेव्हां महा तेज फांके.
किती रम्य हें स्थान! गंगा पहा! ती
त्यजी थोर काशी; स्वतां सिद्ध येती
इथें. पांच कुंडें वहाती भरून;
महा पूर येतो, सुपृथ्वी फुटून.
मध्यें कुंड मोठें तडाडे जळाचें;
चोहों बाजुला चार कुंडें, स्थळाचें
पडे तेज नामी. असें हें स्वरूप
दिसे; बाळ तेथेंचि आजी समीप

बसे; तो शिवाजी सुशोभे मनोज्ञ;
घरीं कांति दाटे; रमे राज सुज्ञ.
गमे त्या सुमातेस संतोष मोठा.
जशी रान पक्षीण बांधी घरोटा
बहू उंच जागी; जिथे डोंगराचा
कडा भेगळे, जोर त्या पारध्यांचा
खुटे, तेथ पिळें तिचीं वाढतात.
उडों लागती, तों झुले ती मनांत.
तिच्या भोंवतीं, तीं उड्या मारतात
पुढें सर्व चूं चूं असें बोलतात.
असी शोभली ती सुमाताहि भारी;
पुढें बाळ नाचे; मिठी तीस मारी;
पळे; खेळ मांडी; दडे; गोड चाले
करी; तों सती ती सुखीं फार लोळे.
पुढें ती शिवाजीस माता ह्मणालीः—
“ उठीं जेव; बाबा ! किती रात्र झाली !

तुला भूक लागे, कशाला उशीर ?
रडे शंभु, कांहीं धरीनाचि धीर.”

प्रजेनें कसे सोहळे आज केले,
स्वमातेस सांगे; मनीं फार ढोले:--
“मला आज भेटे सखा रावजी कीं;
महा शूर जो मोलना म्लेंछ जिंकी;
मला आग्रहें फार नेलें घराला,
नको बोलवेना अशा ह्या विराला.
तिथें जेवतां जेवतां तृप्त झालों.
पुढें आग्रहाला, मनीं फार भ्यालों.
किती स्वच्छ पाणी ! किती गोड पोळी!
कढी छान साधे; किती गोड केळीं !
मुळीं भूक नाहीं मला आज. आले
बहिर्जा, बरें ! ठीक ! उत्कृष्ट झालें.”

१ मुसल्मान सरदार.

दिसे ठेंगणी मूर्ति, ही बावळीशी;
बहू शक्ति पायांत; हिंडे स्वदेशीं;
असे रुंद छाती; खरे गोल दंड;
भरे जोर अंगांत; तक्का उदंड;
जरी मानिती लोक हें रूप भोळें,
तरी न्हाळती शत्रु हे तीव्र डोळे.
हुशारींत ऐसा नसे अन्य कोणी,
निघे, दौड चाले, जसे काय पाणी.
कळे सर्व ज्याला. कुठें काय चाले;
कुठे बैसला कोण; तो काय बोले.
घडे शत्रु लोकांत ज्याचा प्रवेश.
करी रोज जो पाहिजे तोहि वेष.
कर्धी लांब दाढी, सजे वृद्ध काजी;
कर्धी घाण वस्त्रें, दिसे पूर्ण पाजी;
गळां जानवें शुभ्र हा वीर घाली,
करीं दर्भ, पंचांग, स्वारी निघाली.

कळे काय जें त्यास, तें सर्व आणी.
गमे थोर राजास हा सत्य खाणी.
मिळे सर्व रंगा सर्वे स्वच्छ पाणी;
तसा हा मिळे. दुष्ट लोकांस जाणी.
घडे वास त्या नारदा तीन लोकीं,
सदा स्वर्ग; पाताळ, मृत्यू विलोकी.
विष्यानें सुगीतें अलापीत चाले.
जिथें इंद्र शोभे, तिथें नृत्य तालें
करी. स्वर्ग सोडून पृथ्वीस येतो.
हवेंतून खालीं महाधांव घेतो,
तुटे जेविं तारा, नर्भीं चक्र होतें,
पडे तेज त्या नारदाचें असें तें.
कर्धीं चालतां, पौंचतो सूर्य लोकीं.
कर्धीं आड वाटें, फिरे स्वर्गलोकीं.
दिसे मार्ग ज्याला नभांतून पार,
कुठें खोल आहे; कुठें उंच फार.

जसे ढोंगरी रान ह्या मृत्युलोकीं,
तसें सर्व कांहीं, असे स्वर्गलोकीं.
कुठें ओघळीच्या दग्या आड येती,
कुठें घट्ट रस्ता, कुठें धूळ माती.
खळाळे जळाची नदी थोर कोठें.
कुठें दैत्य राहे, कुठें देव मोठे.
असा हा बहिर्जाँ फिरे सर्व देशीं,
कशाचा पन्हाळा! बघो थोर काशी.
पुढें तो ह्मणाला शिवाजी नृपलाः—

“ महाराज वाटे जसें आपणाला,
तसी आज आज्ञा मला खास व्हावी.
कथाया सुवार्ताहि आज्ञा मिळावी.
बहू भागलों आज हिंडून लोकीं.
मुसल्मान कंपूंत त्या पोंचलों कीं.
तिथें थोर दरवार दृष्टी पडे तें,

जिथें म्लेंछ सर्दार उम्राव हेते.
छर्ती त्या चकाकीत किन्खाब लागे,
मऊ बैठका शोभल्या छान रंगें.
मधें वैसला उंच जोहारखान.
सर्वें शोभला पुत्र आजीजखान.
मरे जो अझुळा, महादुष्ट साचा,
बसे वाजुला फाजिला पुत्र त्याचा.
किती एक मिर्जा, महासैद हेते,
गुलेना, ऋदूना, जमाना, असे ते.
जसा थोर हत्ती, तसा म्लेंछ ढोले.
'अहो शूर सर्दार' जोहार बोले,
'अहो थोर उम्राव! गेलों फसून.
पडे काय किळ्या? असें हें बसून.
चला शौर्य दावूं; मराठ्यांस जिंकूं;
धरा जोर कांहीं, पुरे आज कांकूं,
पहा! सत्य बोले सदाही कुराण.

तसे सर्व चालूं, करूं या दणाण.
 दगेबाज होतां, करूं फार तोटा.
 हणूं आज बंदूक, मारूं झपाटा.,

रुचेना असा बेत त्या फाजिलाला.
 महागर्व त्याला, मनीं फार भयाला.
 दिसे घोर संताप त्याच्या कपाळीं.
 दगा, सूड, हेवा, वसे क्रूर डोळीं.
 पुढें त्रासला तो, दिला हा जबाब;
 'हणूं आज बंदूक, खार्णें कवाब
 नसे, मेजवानी नव्हे, हे मराठे.
 जसे शूर, तैसे महाक्रूर, खोटे.
 दगा, युक्ति, चाले, दुजे सर्व वाया,
 करा युक्ति कीं कैद राजा कराया.,
 मनीं कोपतां सुज्ञ जोहार बेलें:--
 'अरे! युक्ति ऐसी रणीं काय चाले?
 शिवाजी असे एकटा कोण मोठा ?

जमे आज किल्ल्यांत सारा मराठा.
जरी एकटा कैद झाला शिवाजी,
तरी युद्ध संपेल ! आहेत गाजी
मराठे. करूं आज बीमोड त्यांचा.
दुजी युक्ति नाही. धरा मार्ग साचा.
जेव्हां मराठे पडतील सर्व,
तेव्हां मनातील हटेल गर्व,
तेव्हां खऱ्या त्या शरणागताला
दावूं दया; हेंचि रुचे मनाला.'

असैं बोलला; थांबला; सर्व झाले
मनीं फारसे खूश. सारे निघाले
लढायास, किल्ल्यावरी ह्या चढाया,
मराया, रणीं शौर्यही गाजवाया.
पुढें संपलें सर्व दरवार. गेलों
महाम्लेंछ सेनेंत; मनीं दंग झालों.
शिपायी हजारीं हजारींचि येती;

भरे सर्व मैदान; वाहे नदी ती
जिथें पंचगंगा, तिथें म्लेंछ आहे.
वडिंग्यांत आहे; जिथें तेथ राहे.
दिसे पायथीं म्लेंछ, किल्ल्यास गांठी,
करी दूर कोल्हापुरीं फार दाटी.
जमे तो हजारीं हजारींचि थोडा;
गमे तो मला लाख, थोड्यांत थोडा.
दिल्या कोण लावून रांगीहि रांगी !
जसीं कां मळ्यांतील आहेत वांगीं.
तिथें रोघ होणेंहि भारी कठीण.
उभा तो पहारा. शिरे आंत कोण?
किती लांब माना ! जणों कां कमाना;
बहू जोर ज्यांनां असे उंट नाना.
उभे उंट; पाठीस जेजाल आहे,
मुसल्मानसेना महागर्व वाहे.
तिथें मांडती म्लेंछ तो तोफखाना;

किती लाविती तै, अनाना तनाना !
ढिगारा दिसे एक, गोळे किती ते !
किती बांधले बाण वेळूस होते !
तिथें लागला कोण बाजार मोठा !
खपे अन्न भारी; नफा काय तोटा !
ढिला म्लेंछ हा ! सर्व कामें ढिलीं हीं !
जिमेदार त्या देखरेखेस नाहीं.
कुणी बैसले स्वस्थ हातांत हुक्का;
कुणी लोळती छान देऊन तक्क्या.
अस्ताव्यस्ततो म्लेंछ सारा असा कीं,
ना बंदोवस्ती; ना पुरा बेत लोकीं.
जेव्हां गेलों मी, आंत सेना पहाया,
तेव्हां योद्धा हें एक लागे ह्मणायाः—
' शिवाजी मराठा मऊ आज आला;
मिळे आमच्या खास हातांत किळा.
पुरें युद्ध झालें; मराठेचि भ्याले;

खरे आज गाजी मुसल्मान झाले;
उठे गप्प ही; सर्व सेनेत फांके.
फुगों लागती ते मनीं वीर बाके.
जलें रानटाकें भरे गच्च, तुंबे;
फुटे कांठ; लोंडा निघे; तो तुडुंबे.
असा गर्व मोठा जनीं म्लेंछ चाले.
पुरें युद्ध झालें; पुरे कष्ट झाले.
सुखें फार ते वीर भोगूं निघाले.
धरीनात कोणीहि हातांत भाले.
पुढें वाजवी म्लेंछ कोणी तुतारी.
तसे ते निघाले कराया तयारी.
मनीं कावरे बावरे फार झाले.
सुखें भोगतां, हें कसें विघ्न आलें!
उठे गप्प ही म्लेंछ लोकांत येतो
शिवाजी मराठा; भितो; राज्य देतो.
जनीं हें पिके; भेट घेणार खान;

निघे हात बांधून, देण्यास मान,
शिवाजी मराठा. तसें धैर्य आलें.
पळे भीति त्यांची; महाकार्य झालें.
पुन्हा लागले ते करायास मौजा;
सुचे तो पुलावा; रुचे भक्ष ताजा.”

असें बोलतां, थांबवी त्या शिवाजी,
जरा त्रासला तो, जरा होय राजी.
क्षण तो “ महा म्लेंछ केळींचि खाया
निघे; तीं न सोली, सुजे कोण घाया ?
असी वासना दुष्ट होणें चि नाहीं.
नमे हा मराठा! नवेह हा शिपाई!
हणी गप्प फौजेंत सर्दार खान;
रिकामा मिळाया स्वलोकांत मान.
मराठा स्वतां आज देणार किछा !
नमे हा मराठा करायास सछा !

तरी सर्व खोटें; भुले म्लेंछ व्यर्थ,
न जाणें कुणाशीं लढे तो, किमर्थ.
तरी गांठ आहे मराठ्या जनार्शी.
कुटूं शत्रु; जिंकूं; करूं आज राशी
धडांच्या मुसल्मान युद्धीं. भितो कां
लढाया? रणीं दाखवूं म्लेंछ लोकां.
नव्हे गर्व कांहीं; नव्हे ही बढाई;
नव्हे लोभ; जो चालवी ही लढाई.
स्वदेशाभिमानें, दिला आज माना.
रुचे हाचि कित्ता मराठ्यां जनांना.
जरी सर्व खोटें मुसल्मान वेंले;
जरी व्यर्थ गर्वें मनीं फार डोले;
तरी गोष्ट ही तूं खरीशीच मान;
उद्यां तो मला भेट देणार खान.
दमे तो, थके तो. भितो तो. मराठा
सले; जेविं नाजूक पायांत कांटा.

हणगे तो; कसा ही निघो आज. पाय
न देतो, उठाया, बसाया. उपाय
दुजा काय आहे? मराठ्यां विरांना,
हणगे, चाळवूं. ह्या नको शौर्य ताना.
घडे भेट माझी हि त्याची उद्यां कीं.
बधूं राहिलासे किती जार बाकीं: ”

मधें थांबला हा महाराज. झाला
पुढे तो जनू; सुज्ञ कार्कून आला;
वदे माहिती, जासुदांनीं दिलेली;
करां पांच पत्रें धरी जीं मिळालीं.
पागोटें घाली धाकटें, चार पट्ट्या
साध्याशा; कामें जो कराया झपाट्या;
जाच्या कार्नां ती लेखणी; तीव्र बुद्धी
ज्याची; बांधी जो शूर तवार युद्धीं.
लिही सर्व कांहीं, जणां चित्रगुप्त;

कळे गोष्ट जी जी, तिला फार गुप्त,
सदा राखितो; तो स्वदेशाभिमानी
सदाही जनोबास त्या सत्य मानी.
पुढें हा जनोबा कळायस बोलें:-

“ महाराज! जासूद आहेत आले,
खरे धाडले जे, मराठ्या विरांनीं;
खऱ्या चोरवाटे, फळें खात रानीं
निघाले. न भ्याले मुसल्मान लोकां.
सुचे मार्ग ज्यांना वनांतून पक्का,
लिही उत्तरें सर्व सर्दार; राजा !
‘रणीं गाजवाया चमत्कार, मौजा
कराया, सदा सिद्ध आहेत योद्धे.
नको भीति; चिंता नको; वीर युद्धें
सुखी फार होतात. आज्ञेप्रमाणें
सदा सर्व आह्वास येणें हि जाणें.
निघालों. जरी दूर आहे पन्हाळा,

तरी त्यास गांठूं. पुरे रात्र. ताळा
पटे. रान कीं डोंगरांना उलंघूं;
चलूं; अन्न पाण्याविना काय लंघूं ?
हटे तो फतेखान. ते पंत येती.
अबाते निघाले; सुकल्याण हातीं
मराठ्या विरांच्या. महाराज ! गेला
दिवा; राव बाजी पडे. शत्रु मेला.
निघे पंत तो; मावळीं कीर्ति झाली;
खरी म्लेंछसत्ता तिथें ती बुडाली.
मिळावी, महाराज ! आज्ञा विरांना.
कुठें सर्व यावे ? कळो जासुदांना. ”

जरी कार्कुनानें खऱ्या कार्कुनीला
कराया, मधें घातला शब्द गेला;
तरी गोष्ट लागे नृपाच्या मनाला;
महाशूर योद्धा महामित्र गेला.

शिवाजी उभा स्तब्ध; ढोळ्यांत पाणी;
 करी हात खालीं; मनीं मृत्यु आणी;
 महापाश त्याचे; सर्वें दूत येती;
 पुढें राव घालून, ते दूत नेती.
 जरा थोर डोकें; मिशा फार बांक्या;
 जरा उग्र डोळे; दिसे लांबनाक्या;
 गढी उंच धिप्पाड; खंवीर बांधा;
 सदा मान ताठे; बहु रुंद खांदा;
 शरीरीं असे पीळ; ते पुष्ट दंड;
 घटे हात; काढी बहु चक्रदंड.
 लढाया हणाया पुढें शूर चाले;
 जुमानी न सोटा, न तर्वार, भाले.
 पडे वीर ऐसा; स्वशत्रूस मारी.
 रडे शूर राजा; रुचे मित्र भारी.
 जसा पुंड हत्ती, निघे, रान हिंडे;
 झुले, दांत लावी, धरी बुंध सोंडें;

महावृक्ष मोठी; हणी श्वापदांला;
पर्दा तीक्ष्ण कांटा शिरे; त्रास झाला;
मनीं चर्र झालें; भरे कंप अंगीं;
शिरीं दुःख झोंबे; बसे तो प्रसंगीं.
असें दुःख झालें मनीं त्या नृपाला;
सणे तो पुन्हा “राव! कां राव गेला!
अहो राव! नाहीं लढायास भ्याला.
मिळो स्वर्ग आतां. करा, हो! तपाला
असें पाहतो, तों करूं दुःख लागे
जनोबाहि; त्याच्या मनीं प्रीति वागे.
असें देखतां, दुःख राणीस झालें;
सुमाता पुसे “काय;” तों बाळ भ्यालें.

पुढें तो शिवाजी लणालाः--“पहा हें.
विरांनीं मरावें रणीं; योग्य आहे.
पडे राव बाजी. पडो वीर सारा.
स्वदेशीं झडावा मराठा नगारा.

पढायास आह्नी, चला, सिद्ध आहों.
 मुसल्मान जाती, असें युद्ध हो! हो.
 जनोबा! ह्मणा जासुदांना, असें हैं,
 उद्यां थोर दर्बार होणार आहे.
 जिथें खोल त्या ओघळी; रान दाटे;
 जिथें मार्ग नाही, विना चोर वाटे;
 जिथें उंच झाडें; जिथें गोड लागे
 मला, हो! बसाया; जिथें चित्त रंगे;
 तिथें वीर लोकांस येण्यास सांगा;
 असे तेथ दर्बार होण्यास जागा.
 तिथें सर्व यावे सकाळीं उद्यां कीं.
 करा आज ताकीद किळ्यांत लोकीं.
 हुशारी करा; शत्रु भारी झटे हा.
 उशालाचि तर्वार ठेवून राहा.
 न जाणों चढे जोर वैऱ्यांस कांहीं;
 तयारी कराया तरी वेळ नाही.
 दिली भाकरी जासुदांना! चला, 'जा'

हणा. वेळ नाही. करा आज काजा.
निजा, जा ! जनोबा ! असे काम भारी.
निजा जा, बहिर्जी, उद्यांची तयारी.”

जसा थांबला, तों दिसे गोड राणी;
अती शोभलें तें मुखांतील पाणी.
निजाया निघालाहि राजा मनोज्ञ.
सर्वे बाळ तें शंभु; माताहि सुज्ञ
उठे. तों शिवाजी धरी पाय घट्ट.
हणाली सुमाता:— “पुरो सर्व हट्ट
तुझा. हो चिरंजवि ! माझ्या सख्यारे !”
पुढें शंभुला चुंबितां दुःख सारें
नृपाचें निवालें; महानंद झाला.
उसैं ढाल; बाजूस तर्वार, भाला;
कसी घट्ट काच्यास; चिल्खात अंगी;
निजे शूर राजा असा ह्या प्रसंगी.

भाग दुसरा समाप्त.

भाग तिसरा.

पुरी रात्र झाली. दिसे शांत सारें.
अभाळीं सुशोभा खुले; सर्व तारे
पुढें धावती; तों सुटे तीक्ष्ण वारा.
जर्णों तोफगोळा, तुटे लाल तारा.
पन्हाळा घुमे; पायथीं वीर होते .
उठूं लागले ते महायुद्धकर्ते.
दिसीं लागती सर्व झाडें वनांत.
हळूं नाद येतो; न लागेचि अंत.

नेताजी झाला सिद्ध, बांधून फेटा;
तो घेतो हार्ती, तीक्ष्ण भाला सपाटा;
बांधी कंब्रेला चक्र तर्वार; मार्गे
पाठाला टांगी ढाल, जी फार रंगे.
हणी धूम, चाले, जसा वायु वाहे;
भरे जोर अंगांत; रानांत राहे;

नसे ठेंगणा तो, नसे उंच भारी;
जरा रोडका, देशकैवारधारी.
असे रुंद जब्डा, दिसे क्रूर तोंडीं;
मिशा लांब त्याच्या; खिले शौर्य हाडीं;
दिसे फार भेंसूर, डोळ्यांत लाली.
जराशी करी सर्व कामीं जलाली.
उठे, चालला तो जिथें स्वार होते;
स्वतां ठेविलें जीन घोड्यावरी तें.
चढे, शूर तेजीस मांड्यांत दावी;
उडे, फुर्फुरे मस्त घोडा अरब्बी.

पठाणें कुणी आणला एक घोडा
विकाया. विजापूरचा राजवाडा
कुणी त्यास दावी. तिथें पांचला तो.
पुढें देखती लोक घोड्यास; होतो
खरा हा चमत्कार त्या म्लेंछ लोकीं.

पडे तेज; तें म्लेंछ सारा अवांकी.
असे लांब शेंपूट; तो भोर गोंडा.
उठे रंग जर्दा, नसे ज्यास जोडा.
किती उंच पाठाळ ! आयाळ दाटे.
उभे कान. पायांत सामर्थ्य मोठें.
अझुल्ला विरानें दिलें द्रव्य. तोडा
भरे; घेतला हा महाशूर घोडा.
मरे तो अझुल्ला. मिळे हा मराठ्यां.
निघे स्वार होऊन, योद्धा झपाट्या.
करी चौकशी, सर्व स्वारांस पाही.
जमे झुंड, आहेत घोडे, शिपाई.

जिथें चालतो ओघ गोदावरीचा;
जिथें रान मोठें हि वागा वगीचा;
तिथें वाढतो छान घोडा जलाल;
चढे डोंगरी हा; न चाले मजाल

कुणाञ्चीहि ज्याच्या पुढें, हा निघाला;
चढे स्वार, हातांत घेऊन भाला.
खळाळे महापात्र, ती मांड वाहे;
तिच्या त्या प्रदेशीं, बहू रान आहे;
जिथें वाढतो तीक्ष्ण घोडा हि जंगी,
पुढें दौड मारी, बहू त्वेष अंगीं.
निघाला रणीं नीट, हा स्वार झाला,
असे ढाल पाठीस, हातांत भाला.
जिथें माळरानें; जिथें फार गोटे;
जिथें पात्र चाले निरेचें झपाटें.
असे ओढ पाण्यास; भोरा जळाचा
फिरां लागतो; शूर घोडा विराचा
मिळे तेथ. चाले रणीं, हा सरारे,
भरे सर्व अंगीं खरें युद्धवारें.
महाचंद्रभागा जिथें चालती ती;
जिथें डंग आहेत; तेथील येती

रणीं शूर घोडे. उभे सर्व. झाली
तयारी कडीकोट. स्वारी निघाली.

किती ते शिलेदार, ते बारगीर,
निघाले लढाया, धरीनात धीर.
मध्ये सर्वांच्या, तो सुभेदार चाले;
तो त्याच्या मार्गे, ते हजारी निघाले.
वाजू स्वारांची तो जिमेदार पाळी.
चौकी घस्थेची, वीर देतात पाळी.

आला नेताजी, खूश झाला मनीं तो.
घोडा दौडी, तो सर्व घोडे पहातो.
कोठें थावें, तो काढतो चूक, चाले;
साऱ्या सेनेला, जोर देऊन बोले:-

“ हो ! वीर ! योद्धे ! तजवीज राखा.

तो शत्रु भेटेल रणांत, देखा.
आतां तुह्माला नलगे वदाया,
पक्क्या तुह्माला कळती लढाया.
कसे सर्व घोडे मिळाले, पहाहे.
कसे शत्रु आहेत ठाऊक आहे.
मरे तो अझुल्ला; तुह्मी शूर आहां.
हटे म्लेंछ मार्गे; मनीं स्वस्थ राहां.
चित्तांत किंतू अगदीं न आणां.
भाला हणां. म्लेंछ मरेल जाणां.
धांवा. चला. या. अवकाश नाहीं.
शत्रूस मारा; वचकूं न कांहीं.
घोड्यांस दावा. जलदी करा कीं.
मारा; करा धांदल दुष्ट लोकीं.
भाला धरा हा मजबूत बांका.
म्लेंछांस गांठून रणांत ठोका.”

नसे थांबला तों, उठे स्वार सारा;

करिं लांव भाल्यास पेली भरारा.
दुपार्यीं, उपार्यीं, उडे सर्व घोडा.
चकाके मराठा वहादूर झेंडा.
आला तान्हाजी, थोर सर्दार शूर.
तो घेतो भाला लांव हातीं; हुशार.
त्याची छाती ती रुंद बाहेर येती.
त्याचे डोळे ते थोर, ढाळे सुकांति.
मिशा फार तेड्या; दिसे शूर तोंड;
असे उंच बांधा; बहू लठ्ठ दंड.
निघे माड जैसा, तसे पाय याचे.
बसे शूर घोड्यावरी; या विराचें
महा शौर्य गाजे, रणीं म्लेंछ लोकीं;
हणीं फार भाले; मुसल्मान ठोकी.
धरी तो शिवाजी अद्भुल्ला विराला,
रणीं हा, कराया चुराडा, निघाला.
सदा शूर तर्वार कंब्रेस बांधी;

जपी खूप साधावया छान संधी.
सर्वे चालती झुंड. आले शिपाई
पन्हाळ्यास सोडून; खाली लढाई.
ते मावळी, हेठकरी निघाले.
तो मांग, खोरेंच करांत चाले.
ते सर्व आले बहु तीर वाले.
ते शूद्र भीमाथडचे मिळाले.
चाले तान्हाजी, सर्व कंपूस देखी.
बेतानें मोठ्या, चौकशी फार राखी.
तो पाही त्यांची जी कवाईत चाले-
तो देखे त्याची सर्व तर्वार; बोले:--

“हे मावळी! हेठकरी! अहो! हो!
बांधून कंपू, जय ही खरा हो.
हा शत्रु दे त्रास बहू जनांला,
धावां. चलां, हो! उठवां मनाला.”

(९२)

असैं बोलतो, तौं न बोलूंचि देती.
स्फुरे फार ताकीद त्यांच्या मनीं ती.
शिवाजी नृपाचे महाशूर बोल
मनीं वागती, बोलला राय काल.
तर्वार उप्सोन तयार झाले.
तर्वार पेलीत रणीं निघाले.
हर् हर् महादेव तिथें उडाला.
रानांत त्याचा पडसाद गेला.

नेताजी आला, त्यास भेटावयाला.
तान्हाजीला ह्या, फार संतोष झाला.
नेताजी पाही शूर घोड्यास, डोले.
तान्हाजी तेव्हां, त्यास वांकून बोले:—

“हे! शूर मित्रा! बहु रामराम!
ठाऊक योजी मन काय काम.

गाठूं, चला! म्लेंछ रणांत आज.
झाली तयारी करण्यास काज.
चला! स्वस्थ चित्तें कुटूं म्लेंछ भित्रा.
सुचे युक्ति जी, ती पहां तूं हि मित्रा.
चला! आज दोर्घे धरूं दोन बाजू.
महादुष्ट शत्रूस पाणीचि पाजू.
हणा दूर घोडे. धरा तोंड तेथें;
असे तोफखाना; बहू स्वार जेथें.
सजे मावळी, तोंड एथें धराया;
अर्धी चट्ट ती म्लेंछसेना कराया.
पळा दूर खाली नदी जेथ वाहे;
घुसा आंत तेथें, जिथें खान आहे.
कर्धी म्लेंछ येऊन पाठीस लागे;
इथें सिद्ध आहों, पहा! सर्व मार्गें.
फिरे म्लेंछ, आह्मास एथेंचि गांठी;
मिळे ही तुह्मांला खरी संधि मोठी.

दमो म्लेंछ! त्याचीं धरूं दोन तोंडें.
पुढें घावरो तो ! जसा प्राण कोंडे.”

तान्हाजी देखे; कायते नेत्र ? तारे.
मेताजी दंगे, ऐकतां बोल सारे.
खिखाळे घोडा; स्वार उच्लोन अंग,
बोले:--“ होतो, हां ! हा ! रणीं आज रंग,
सख्या ! शूर मित्रा ! मनीं एक किंतू
उठे. काढ तो. शक्त आहेस रे तूं.
रणीं आमचीं कां फुटाफूट झाली;
खरा म्लेंछ आह्लास खड्ड्यांत घाली.
चढे जोर दोघां, इथें भांडतांना.
फुटे फौज तेव्हां, उणा जोर माना.
करूं एक ठायीं, पहा ! सैन्य मोठें.
लणां, जें तुह्माला मनीं योग्य वाटे.”

तान्हाजी बोले:-- “जोर येतोहि जातो.
भ्याला कोणी कीं पाय मार्गेचि घेतो.
आला वैरी; तो गांठतो एक बाजू;
दोघां बैलानां, रे! कधीं तें नडे जूं.
जरी फायदा सारखा कीं दिसे हा;
तरी युक्ति माझीच ऐकून पाहा.
फसे शत्रु धांवे तुझ्या आज मार्गे.
घडे फायदा फार; हैं चित्त सांगे”

असें बोलला; तों झडे रामराम.
निघे सैन्य, चाले करायास काम.
निघे सर्व घोडा, धरी एक अंग.
निघे मावळी; म्लेंछ होतात दंग.

कुणी हेर आला भरे त्यास धाप;
पळे फार वेगें; जसा काय साप.

तिथें पाँचला हा, निजे खान जेथें.
जळे छान हंडी; सुटे वास तेथें;
पडे गालिच्या; तो सजे सर्व डेरा.
फिरे तो शिपाई, करी जो पहारा.
शिरे हेर; तेव्हां उठे खान मोठा.
पुशी लाल डोळे; निजेचा लपेटा
चढे त्यावरी फारसा. तो चपापे.
पुढें हेर देखी; मर्नी फार कांपे.
कपाळास आंठया; सुटे पोट मोठें.
बहू केस त्याला; शिरीं गुंफ खेटे.
पडे त्यांत टोपी इराणी तऱ्हेची.
जरा नाक आंखूड. त्या भोंवयांची
खुबीदारसी ठेव. डोळ्यांत सुर्मा.
दिसे चापठा चेहरा, त्यांत मुर्मा
उठे फार पूर्वी; दिसे खूण आतां.
उरी लोळती लांब दाढी हि. होता

मुखी डाग काळा. असा खान बोले:—
“असा घाबरा कां? अरे काय झालें?
तुला कोण मारी? कुणी बंड केलें?
कुठें झुंड आली? मराठे निघाले?”

मनीं भीति त्याच्या; खरें चित्त पोळे,
भरे कापरें; तो हळूं हेर बोले:—
“ मराठे! मराठे! मिळाले मराठे.
तयारीत आहेत ते आज, वाटे.
दिवे ते हजारों. हजारोंचि घोडा.
हजारों शिपाई. घुमे रान. वेडा
मनीं मींच देखून झालों; पळालों.
मराठा हणी तीर. मी फार भ्यालों.

दुजा हेर आला; शिरे आंत; बोले:—
“ पहा! हे मराठे! मराठे निघाले.

हजारों मराठे! हजारों हि भाले!
किती बंदुकी त्या! किती तीरवाले!"

असें ऐकतां, खान बाहेर चाले.
पुरी बुद्धि गुंगे. महादुःख झालें.
निजे सर्व सेना. कशाची तयारी ?
चढे फेस तोंडास. आली भिरीरी.
तसा, तोच पोषाख, चाले पहाया
कुठे फाजिला तो निजे. कष्ट वाया.
नसे फाजिला. तो रिकामाचि डेरा.
पडे व्यर्थ खानास फौजेत फेरा.
कनातीपशीं हा उभा खान राहे.
दुणें दुःख झालें, नसे फाजिला; हें
मनीं आणतां त्यास आश्चर्य झालें.
स्वतांशीं स्वतां तो असे शब्द बोलेः--

“खुदा थोर आहे. दिसे विघ्न मोठे.
अकस्मात्चि आले मराठे झपाटे.
नसे फाजिला, युक्ति कांहीं कराया.
करूं काय आतां महामूद राया?
मुसल्मानधर्मास ही कीड लागे.
मराठे सदा सर्व आहेत मार्गे.
लाह्याह् इलह्याह महमद् रसूल
अह्याह्. अरे धांव. खुदा! हशील
युद्धीं नसे ह्या. मज कोण तारी?
रे धांव! अह्याह् तुज शक्ति सारी.”

निघे थांग लावावया फाजिलाचा;
शिपाई उठे शब्द ऐकून त्याचा.
पडे धूड कोणी, जिथें वाट होती;
निजे स्वस्थ, घेऊन तर्वार हातीं.
असा हा शिपाई! कशाचा पहारा!

मनीं खान लाजे. निघे तो झरारा.
कुणी चोर फौजेत धुंडीत चाले;
दिसे खान साहेब! तों चिप्प झालें.
पुढें चालतां, खान तंबूस गांठी;
जिथें छान आरास पाहून, पोटीं
महाश्र्वर्य झालें. शिरे आंत जेव्हां,
जळे चित्त, मार्गें फिरे खान तेव्हां.

इथें फाजिला बैसला. मौज चाले.
वसे नूरजानी, हणी इष्कभाले.
करां छान वीणा; चढे तान गातां.
झुले फाजिला; रूप नामी पहातां.
मोठें तिचें तें सुकुमार अंग;
ज्याची किती छान खुमास! रंग
हा देखतां खास लपेल रंभा
ती मेनका. कोण चढे सुशोभा!

फिराविले उलटे वर सोज्वळ
सडक केस तिणें. सडपातळ
तनु. हिरा चमके वरती शिरीं;
बिजवरा जणुं बिंदि धरी परी.
तिचे मोकळे केस; ती पाठ साजे.
तिळानें तिचा गाल डावा विराजे.
पडे छान गालीं खळी. शुभ्र दांत.
गळा काय गोरा! दिसे पिंक त्यांत.
ही शिर्कदेशीं मुलगी निघाली.
होता तिचा बापहि भाग्यशाली.
हें रूप लावण्य जनांत गाजे;
तां इस्पहानांत अमीर माजे.
राजा तिला हा पकडून आणी;
ठेवी जनान्यांत विलासखाणी.
तेथून कोणी पळवून नेली.

१. गांवाचें नांव.

(१०२)

ती थेट दिल्ली शहरास आली.
तिथें फार भोगी सुखें; स्वस्थ राहे;
तिचा यार प्यारा; तिला सर्व आहे.
पुढें दुष्ट दैवें चमत्कार केला.
जिवाचा धनी तो तिचा गप्प झाला.
तिथें तों पडे गांठ ह्या फाजिलाची;
निवालीं तिच्या सर्व दुःखें मनाचीं.
जडे चित्त, ती तेथ राहे खुशाल.
रुचे फाजिला हा, विरांतील लाल;
भरे सर्व त्याच्या शरीरांत तान.
उमेदीत आला खरा हा जवान,
शिरीं भांग काढी; जुळीं केस सारे.
मुखीं तेज फांके; सुटे फार वारें
सुखें भोगण्याचें मनीं. शौक भारी.
असे बुद्धि थोडी, उड्या फार मारी.
सदा शूर तवार कंब्रेस मोठीं;

(१०३)

तरी लागतो गोड शृंगार पोटीं.
घाली गळां हार नव्या फुलांचा.
पोषाक त्याचा अलबेल साचा.
हातीं धरी तो गजरा. मनांत
मानी सुखें तो विचकून दांत.

उभा खान वाहेर; चित्तांत लाजे;
महा दुःख ज्याच्या मनीं खास माजे;
ह्मणेः—“फाजिला! फाजिला! शत्रु आला!
मुसल्मान लोकांस ठोकूं निघाला.”

जसा फाजिला हा चपापे; उठे कीं;
तसी नूरजानी सख्याला विलोकी;
धरी हात त्याचा; करी खूण त्याला.
निघे शूर; झाडी तिच्या त्या कराला.

पुढें खान भेटे; हळूं त्यास बोलेः—
“ अरे फाजिला! हें महाविघ्न आलें.
मराठे मिळाले ! मराठे निघाले.
सर्वे बंदुकी, तीक्ष्ण तर्वार, भाले.
सुचे काय जी युक्ति ती सांग. पाहा !
तयारी नसे आमची; शत्रु हां हां
हणों, तों लुटालूट जातो करून;
हणी बंदुकी, द्वाड कंपू रचून.
पहा ! हेर हे सांगती काय गोष्ट.
निघाले मराठे. कशी काय वाट ?
तयारीहि कट्टा कराया मराठे
पहा ! लागले, रात्र जाणून, हट्टें.
अधीं सिद्ध होता, घडे कार्य मोठें.
मिळे वेळ तेव्हां चढे जोर, वाटे.
करूं युद्ध आतां. चला कीं लढाया.
मराया, स्वधर्मास ह्या गाजवाया.

(१०५)

असैं बोलतां, खान उच्छ्वास टाकी;
पुढें धांवतां फाजिला दंड ठोकी;
मिशा सारितो ओठ चावून बोले:—

“नको भीति आतां, इथें शौर्य चाले.
पहा! खानसाहेब! अलि मराठे!
किती जोर त्यांना ! करूं युद्ध मोठें.
किती शौर्य त्यांचें! हणूं त्यांस आतां.
किती डौल त्यांचा! कळे युद्ध होतां.
कशाची तयारी! कुटायास काथा
मिळाले मराठे, हणूं त्यांस लाया.
रणीं सिद्ध झाले मराठे लढाया!
पहा! हात हे, शूर तर्वार, योद्धा
खरा हा. चला! मी भित्तों काय युद्धा?
करावा दगा जेथ चाले दगा तो.
इथें बेतलें युद्ध. हा सिद्ध होतों.”

असें बोलला, धांवला कंपुमध्ये
पुढें हाक मारी :—“अहो शूर योद्धे !
चला, बेतली आज वाजू, लढाया.
उठा सिद्ध व्हां. हो! जिताया, मराया.
अरे कोण! माझा, पळा ! साज आणा.
निघा. धांव मारा, जसा कां ससाणा.

असें ऐकतां बोल, खानास वाटे,
रणीं जिंकले आज द्यानें मराठे!
शकेनाचि कांहीं कराया इलाज !
उभा खान राहे; मनीं फार लाज.
करी युद्धपोशाक; हा खान झाला
पुरा सिद्ध; युद्धीं मराया निघाला.

पुढें तो गुलेनां तिथें धांवला ही,

१ मुसल्मान सर्दाराचें नांव.

(१०७)

जिवाची खरी जाय होऊन लाही;
करीं लांब तर्वार; ये त्वेष अंगी;
सरारे रणीं हा महावीर जंगी.

तसा तो ऋदूना निघे तांतडीनें;
करी युद्धपोशाक; डोले तमानें.
चढे थोर घोडयावरी हा निघाला.
दिसे राग डोळ्यांत; हातांत भाला.

किती गांगरे तो जमेनां विचारा !
उठेना, करीनाचि कांहीं विचारा.
नसे ज्यास तर्वार कीं लांब भाला;
चढे म्लेंछ घोडयावरी; हा निघाला.
करीं लांब वेळू धरी हा जमेना
मिळेनाचि भाला हि; कांहीं जुळेना.

१. मुसलमान सर्दारांचीं नांवे.

(१०८)

जसा खान सांगे हणाय़ा तुतारी;
दणणे तसी फौज; झाली तयारी.
तसे म्लेंछ घोडयावरी सिद्ध झाले.
नसे जीन कोणा; ढिला तंग चाले
कुणी; जेरबंदाविना दौड धांवे
कुणी, कीं कसेंही रणीं आज जावें.
निघे उंट; ज्याच्या वरी बाण, दारू,
भरे सर्व सामान; तें जेविं तारूं
समुद्रांत चाले, तसा उंट हाही,
जुमानी न वाळू, न रानें, न कांहीं.
जसा वायु लागे; तसी नाळ लागे.
जसी बुद्धि सांगे; तसा उंट वागे.
कुणी नाद मोठा निघाले करीत.
कुणी लांब माना, बहू डोलवीत.
कुणी बैसले ते उठेनात जेव्हां;
बहु तोडती म्लेंछ श्याश्या हि तेव्हां

शिपाई निघाले, भरारा, झरारा.
असा सिद्ध झाला रणीं म्लेंछ सारा.
आले ते गोलंदाज हातांत तोडे.
गोळे, दारू ती; तोफखाना कडाडे.
घोडे त्यांचे ते सर्व रांगी जुळून
आले ह्या जागीं; कीं लढावें मिळून.
कुणी स्वार येऊन खानास सांगेः—
“निघाला मराठा; पहा आज मार्गे.
जिथें पंचगंगा, तिथें हे मराठे;
इथें हे मराठे; पहा ! रान दाटे.

तसा थोर हर्हर्माहादेव झाला.
उठे घोर आवाज तो म्लेंछ भ्याला.
चढे व्षे तों सर्व दिन्दिन् उडाला.
निघे म्लेंछ सारा. मराठा निघाला.
गांठी मराठा; रगडा उडाला;

(११०)

तर्वार चाले; रणशूर भाला
गांठून वैरी उडवीत गेला.
काहूर, काहूल, अकांत झाला.
जसी सिंधदेशीं उठे वायधूळ;
घुमे रान सारें; उडे फार धूळ;
खरी आग वर्षे; सुटे ऊन वारा;
दिशा धुंद होती; चकाचूर सारा.
तसा हा मराठा निघाला हणीत,
धरी दोन तोंडें. महाम्लेंछ त्यांत
रणीं कोंडला. दोन बाजूंस चाले
महायुद्ध वैरी भयाभीत झाले.
जिवाच्या करारें रणीं राहिलों कीं;
दशा खान जेव्हां स्वताची विलोकी,
चढे त्वेष त्याला, पुढें वीर झाला,
हणी शूर भाला, तसा जोर आला
मुसल्मान लोकांस. झाला चुराडा,

(१११)

मराठा, मुसल्मान, तो स्वार, घोडा.
उठे घोर हर्हर, उठे घोर दिन् दिन्;
उठे रक्त मध्ये; रणीं सर्व किन् किन्.
मुसल्मान लोकीं चढे जोर जेव्हां;
मराठा सरारे पुढें सर्व तेव्हां.
पडे गांठ; ये हातघाईस वीर.
मराठा रणीं फार तर्वारशूर.
तडाका हणाया, धडाका कराया,
निघाला मराठा जिताया, मराया.
रणीं युद्ध माजून फडशा उडाला.
दमेना मराठा, महाम्लेंछ भयाला.
पुढें ते मराठे जरा दंग झाले,
जसे हे मुसल्मान चालून आले.
पुन्हा धैर्य केलें; पुन्हा चाल केली;
पुन्हा जोर आला; पुन्हा मात झाली.
निराळे, मुसल्मान टोळ्या करून,

(११२)

उभे राहिले, प्राण कंठीं धरून.
तसे धांवले हे मराठे मिळून,
पुढें दौड केली जरा सांवरून.

तां तान्हाजीच्या राग आला मनांत;
टोकारी डोळे; धांवला शूर आंत;
फोडी टोळी ती, जीत तो खान राहे;
लागे मार्गें जों धांवतां खान पाहे.
पुढें खान; मार्गें महावीर लागे,
चढे त्वेष अंगीं, मनीं राग वागे.
जिथें म्लेंच्छ आले, मर्घें वीर आहे.
तरी हा मराठा मनीं स्वस्थ राहे.
असे धांवले एकमेका हणाया,
रणीं आपलें शौर्यही गाजवाया;
करी खान जैसा जिवाचा उपाय,
तसी फौज गाळी रणीं हातपाय.

(११३)

निघाला, पळाला, भयाभीत खान;
स्वताच्या जिवाचें नसे ज्यास मान.
हणी टाच घोड्यास; तोंडास फेंस;
सुटे घाम अंगीं; लटाटा करांस
सुटे कांपरें; तों हले लांब भाला;
असा खान भारी रणीं आज भ्याला.
सरारे गुलेना धराया मराठा;
भरे शौर्य अंगीं, मनीं फार ताठा.

तेव्हां तान्हाजी त्रासला; लाल झाला;
दौडी घोड्याला तो हणायस भाला.
मार्गे पाठीशीं ठेपला तो गुलेना.
ज्यानें भाला तो फेकलेला कळेना.
पडे तीक्ष्ण भाला, विराच्या शरीरीं;
बघी पाठिमार्गे. मनाची हिरीरी
नये आवराया. महाशूर वीर

फिरे पाठिमार्गे, व नेमून ऊर
हणी द्वाड भाला; हटे तो गुलेना.
तुटे टांग त्याची; तरी तो बुजेना.
पुन्हा धांवला तो; पुन्हा मार खातो;
पडे खालती; प्राण तत्काळ जातो.
जसा कोंकणीं ढासळे माड तेव्हां,
वनीं वायु चाले झपाटीत जेव्हां.
महानाद हेतो; मनुष्ये भितीं तीं;
तसा हा गुलेना पडे, फौज होती
रणीं घाबरी. खान जाया सुटून
पळे फार. तां फौज गेली गळून.
पुढें वीर भाव्यास फेंकीत चाले.
भये खान कांपे. महा म्लेंछ भ्याले.

तिथें गांठतां, हा मराठा हणाला:--

“अरे म्लेंछ ! रे थांब ! हा खाचि भाला.

नको घावरूंतूं. नको गांगरूंतूं.
तुझीं सर्व दुःखें निवारिल मृत्यू.”
असें बोलतां बोलतां धांव केली,
हणी शूर भाल्यास; टोपी उडाली.
पडे खान खालीं; मेरे थोर घोडा;
महाशब्द झाला; धडाडा! घडाडा!
घोड्यास भाला कचकून लागे.
तो प्राग सोडी. रण फार रंगे.
हें रक्त प्याली रणभूमि जेव्हां,
आले मराठे समजून तेव्हां.
उठे खान उपसोन तर्वार, धांवे,
हणाया मराठा; मनीं फार कावे;
करी वार, तो सर्व गेला चुकून;
मराठा बघी, खान गेला पळून.
दडे खान कोठें, कळेना विराला.
महाम्लेंछ हा हातचा पार गेला.

जसा शूर कुत्रा शिकारी धराया
कुणी श्वापदाला, पळे फार; वाया
पुढें दौड झाली; पशू तो पळाला;
कुठें रानझाडींत तो गप्प झाला.
मनीं राग पेटे. महात्रास होतो.
पटाईत कुत्रा जळे, दांत खातो.
तसा हा मराठा रणीं आज झाला.
कळेना विराला कुठें शत्रु गेला.
निघे वीर हा शत्रु शोधायया कीं,
शिरे क्रूर फौजेत ते म्लेंछ ठोकी.

आवाज मोठा इतक्यांत झाला.
कोणी मराठा रगडीत आला,
त्या म्लेंछ लोकां, बहुजे पळाले;
मार्गें मराठा बडवीत चाले.
नेताजीनें त्या पंचगंगा तटाकीं

(११७)

मौजा केल्या. तो म्लेंछ तेथून हार्की,
फड्शा झाला; तो तोफखाना टिकेना.
मागें नेताजी ते पुढें म्लेंछ नाना.
सुटे वीर हा, म्लेंछ कापित चाले.
नसे शुद्ध; ते म्लेंछ मागून आले.
दणाणे खरा शत्रु, हा वीर गर्जेः—
“चला. या. हणा म्लेंछ.” आवाज गाजे.
असा देखतां वीर हा, फाजिलाला
चढे त्वेष भारीच; आवेश आला.
मनीं तो हणेः— “वीर जातो पळून;
चला आज; धावून, आगूं धरून.”
बसे फाजिला छान घोड्यावरी तो;
सजे म्लेंछ भारी; मनीं गर्व होतो;
करी डौल मोठा; रणीं आव घालीं
शुराचा. उडे फार; स्वारी निघालीं.
असे फाजिला दूर गर्दीत कोठें.

(११८)

निघे म्लेंछ तेथून; ती फौज दाटे.
करी एक बाजूस सर्दार मोठे.
मधें वाट केली; जिथें स्वार खेटे.
दिसे शूर घोडा; उड्या छान मारी;
धरी मान तेडी; सुपुच्छा उभारी;
रणीं फुर्फुरे; ताठवी कान भारी.
बधूं लागली म्लेंछ हा फौज सारी.
तसा म्लेंछ धांवून आला समोर,
पिसाव्यास काढून तो जेवें मोर.
पुढें छान तर्वार उपसून राहे;
बुजावून वेलें:-“अरे कोण आहे ?
ठाऊक नाहीं रण हें. अरे रे !
आर्हीं मुसलमान. पुरे ! पुरे ! रे !
हा मार आतां दडपून खा, या
द्या तूप पोळ्या; सजल्यात खाया.”
नेताजीला तों फार आश्चर्य झालें.

शंके चित्तीं कीं कोण हें सोंग आलें !
मोठा भाला तो शूर घाली जिनांत;
रेटी जोरानें; दाबला शत्रु त्यांत.
शके म्लेंछ, ना शूर घोडा, हलाया.
किती तोडतो म्लेंछ श्याश्या सुटाया.
पुढें स्तब्ध घोडा ! पुढें स्तब्ध वाचा !
निघायास भाला, करी शत्रु पेंचा.
भाला निघेना; अडकून राहे.
घोडा हलेना; वरती न पाहे.
तेव्हां मराठा रगडून बोले:—
“ हे शूर योद्ध्या! रण केवि चाले!
रे म्लेंछ सर्दार! पहा! पहा! रे!
ह्या तूप पोळ्या! वघ कोण हारे!
हा धड्ड वेळू तुजला निघेना!
रे हौस झालाचि पुरे. पुरेना!”
असें बोलतांना दिला एक रटा;

(१२०)

तुटे जीन सारें तटाटां, झटाटां.
घुसे तीक्ष्ण भाला, पडे म्लेंछ खालीं.
तंसी फौज सारी, रणीं दंग झाली.
उठे म्लेंछ येऊन मेट्या खुटींकीं;
तमाशा खरा हा मराठा विलोकीं.
मनीं म्लेंछ झाले भयाभीत सारे.
लढाई हि चाले जिवाच्या करारें.
दे हात डावा गुडघ्या वरी तो;
चावीत ओठांस उभा रहातो.
तर्वार हातीं उचलूं निघाला;
व्यापून चंद्री, पडतां ह्मणालाः--

“अरे प्राण जातो! अरे प्राण जातो !
अरे धांव मारा. मला त्रास होतो.
नव्हे हा मराठा ! कुणी भूत आहे.

खरा काळ कीं हा! नव्हे युद्ध, हा! हं.”

तसे धांवती म्लेंछ; घेऊन जाती
तिथें फाजिलाला, जिथें मौज होती;
जिथें स्वस्थ डेग्यांत राहे निजून;
जिथें नूरजानी खुले, खेळवून.

नेताजीनें तों पाहिला तो पिलाजी,
माराया म्लेंछा चालतो वीर, गाजी,
डोक्या मध्ये जों वार लागून गेला,
त्याचा खांदा तों रक्तवंबाळ झाला.
तरी शूर चाले वधीनाचि मार्गें;
हणी ते मुसल्मान; युद्धांत रंगे.
पुढें धांव धांवून तर्वार मारी,
लढाया धजेनांत ते म्लेंछ वैरी;
नेताजी तेव्हां हाक मारी:--“पिलाजी!

योद्धा! रावा! रे! तूं खरा वीर, गाजी.
हा घोडा आहे, घेचि; ये; वैस हाक;
लावी झेंडा बा! दुष्ट लोकांस ठोक.”
महावीर एकेचि ही हाक जेव्हां,
हणी धूम मोठी रणांतून तेव्हां.
धरी छान घोड्यास हातांत, पाहे,
मनीं खूश होऊन तो स्तब्ध राहे.
चढे वीर घोड्यावरी; स्वार झाला;
पुन्हा आपलें शौर्य दावूं निघाला.
हटे पाठिमागें, चमत्कार मानी;
मुसल्मान लोकां कुणी वीर तानी.
चढे शूर तट्टावरी; दौड चाले.
दिसे ठेंगणासा; सुसौंदर्य डोले.
धरी एक हातांत तर्वार वीर;
दुजा हात भाल्यास फेकी हुशार.
जसा बाण जातो, तसा वीर गेला.

(१२३)

मुसल्मान लोकांत दंगा उडाला.
फिरे फौज; ती एक वाजूस झाली.
तिथें हा मराठा धरी तोंड. केली
महामात; ते म्लेंछ पाडीत गेला,
हणी वीर गर्दीत तो तीरवाला,
तिथें गोफणीनें महानर्थ केला.
कुणी वीर पद्याचि खेळूं निघाला.
ती फौज सारीहि चढून आली.
मध्ये रणी धांदल फार झाली.
ते म्लेंछ आले उलटून तेथें,
झाडी बहू रंजक वीर जेथें.
झडे फैर मध्ये, झडे फैर अंतीं.
उडे धूळ भारी, अशा ह्या अकांतीं.
फुटे कीं चळांढी; उडे रक्त भारी;
लढे फार तो देशकैवारधारी.

(१२४)

पडे तो सुलेमा, महागर्व ज्याला.
विजापूर दरवार दे मान त्याला.
पडे तो गळीठा महा दुष्ट म्लेंछ.
सदा चालवी हा रणीं पाचपेंच.
पडे औरअल्ला दिसे शूर मोठा;
न ठाऊक ज्याला मराठी झपाटा.
असे फार वाचाल गप्पांत रंगे.
महायुद्धसिंधूंत कांठीं तरंगे.
पडे गुल्लवाहार उताणा रणांत;
घळाळां रडे; तीर आहे कुशतिं.
पडे मल्कफत्तू, तुटे हात जेव्हां;
फुटे त्यास झेंडू रणीं फार तेव्हां.
किती जोर ह्याला; नसे हा सुमार,
धरी उंट हातीं; वहायास भार
दमेना कधींही; पिळी हा पहार;

१ मुसलमानांचीं नांवे.

(१२५)

इथें लोळतो फार खाऊन मार.
पडे शूर आत्मोद् सितंबूलवाला,
रणीं फार गर्वे लढाया निघाला.
मुसल्मान मानीचि ह्याला अजिक,
रणीं आज झाला खरा दीन रंक.

मेले किती म्छेंछ सुमार नाहीं.
गेले मराठे वरतीहि कांहीं.
जे वीर मोठे पडले रणांत,
स्वर्गीं सदा ते वसती सुखांत .
पडे रोणजी जो हणी टांग लांब,
उभा रंगणीं जेविं खंबीर खांब.
जसा वाघ चाले, तसा शूर चाले,
हणी ते मुसल्मान जे येत गेले.

१ मुसल्मानाचें नांव.

२ गांवाचें नांव.

पडे राव मोय्या झपाट्या लढाया,
न भ्याला हणाया, रणीं ह्या मराया.
असे शूर तर्वार हातीं, निघाला
जुमानी न सर्दार, ना तीक्ष्ण भाला.
पडे तो तुकोजी, महाशूर वीर,
निघे सूड ध्यायास, हातीं कटार;
करी घोर युद्धांत ते शत्रु ठार,
महाक्रूर जे दुष्ट कर्मांत शूर.
पडे तो भिमजी, महातीरवाला;
असे तीर सोडी; टिकेनाचि भाला.
टिकेना कुणीही; लढाया धजेना;
रणीं एवढी गांगरे म्लेंछसेना.
पडे तो यम्यामांग जो चार तर्फी,
हणीं फार धोंडे, झडे जेविं मर्फी;
लडे पाय त्याचा; लडे हात त्याचा;
सुटे लाख धोंडा; रडे म्लेंछ साचा.

(१२७)

दावी पट्ट्याचे हात जो शूर युद्धी;
जो पेली पातें झट्ट; चाले न बुद्धी;
खेळे पट्टा जो, म्लेंछ मारी हजार;
झाला रामोशी हा गणोजी हि ठार.
खरें नेम साधून वंदूक मारी;
असे वार काढी; मेरे म्लेंछ भारी;
रणीं रंगता रक्त, ती फौज सारी
उगी राहली. तों पडे हा मुरारी.
पळांत हा रंग घडे; निदानीं
हटे खरा म्लेंछ. रणांत मानी
उभे मराठे लढणार शूर.
दडे मुसल्मान पळून दूर.

नेताजी आला, म्लेंछ नाही रणांत;
ही गर्दी झाली जेथ एके क्षणांत.
तेव्हां तान्हाजी भेटला त्यास एथें.

(१२८)

होता योद्धा तो पिलाजीहि तेथें.

मनीं ते ह्मणाले असा वीर कोण
रणीं आज आला; धरी चार कोण;
हणीं शत्रु भारी; पुढें फौज रेटि;
धरी दोन हातांत शस्त्रें झपाटीं;
महाश्र्वर्य झालें, मनीं दंग झाले
महावीर हे; तर्क कांहीं न चाले.
जरी मर्द तट्टावरी स्वार झाला,
तरी शौर्य दावून जिंकूं निवाला.
पळे म्लेंछ सारा, पळे फौज सारी.
लढाईच मारून, झेंडा उभारी
मराठा, विरांना मुळीं काम नाही;
करूं युद्ध, ज्यांची असे कामना ही.
मनीं फार त्यांचा सुसंताप झाला.
असा हा मराठा रणीं कोण आला!

(१२९)

असे शूर योद्धे मनीं गर्क झाले,
पुढें तो पिल्लाजी महाशूर बोले:-

“अहो वीरहो! शूरहो! खास झाला
चमत्कार मोठा; महावीर आला
करायास साहाय्य आह्लां विरांना,
तरी एकटा तो कुटी म्लेंछ सेना,
किती शौर्य मोठें! किती धैर्य मोठें!
धरी दोन शस्त्रें; जियें म्लेंछ खेटे,
तिथें धांव केली; तिथें युद्ध केलें,
निवे युद्धमैदान हें; जें भुकेलें.
नसे काम आह्लां; पुरे हा पडे कीं
मुसल्मानसेनेस; ती सर्व जिंकी.
असें हें भवानी धरी रूप, वाटे.
महाशूर ती; धूर्त ती गुप्त वाटे
निघाली लढाया; धरी दोन शस्त्रें

करीं दोन, ठावीं जिला थोर अत्तें.
पुजावें भवानसि. आहे खरी ती.
नसे मानवी कृत्य; ही देवरीती.”
असें बोलतो तों बहिर्जा निघाला
रणांतून बाहेर; हातांत भाला.
उडे रक्त अंगावरी; लाल डोळे,
खऱ्या थोर युद्धांत हा वीर घोळे.

पुढें वीर त्याला पुसूं लागले कीं,
“असे वीर तो कोण, जो म्लेंच्छ जिंकी !
महावेग, रे! थोर धारिष्ट ज्याचें,
मुसल्मान लोकां रणीं फार चांचे.
शिरे वीर युद्धांत घेऊन तद्दू,
करी जें मुसल्मान फौजेस खद्दू.”

तसा हा बहिर्जा हसूं लागला कीं,

असे सर्व ठावूक ज्याला, विलोकी
महाश्वर्य मानून त्यांना; ह्मणालाः—

“जसा घोर आवाज फौजेत झाला;

जसा घोर हर्हर व दिन् दिन् उडाला;

तसा नाद गर्जून किळ्यांत गेला.

राजा शिवाजी निजला असे तो,

तेव्हांचि जागा दचकून होतो.

राहे उभा शूर; निघे लढाया;

हातांत भाला उचली वधाया

हे म्लेंछ; आणी निवडून तडू,

‘ जें फौज टाकीचि करून खट्टू;’

तो शूर देखे, उसळे तडाका;

हर्हर व दिन् दिन् : उठतात हांका.

कुणी पारधी ये कराया शिकार;

सर्वे शूर कुत्रे; वर्नी त्रास फार

पशूश्वापदांना; पळंलागती ती;

उठे एक कल्होळ; आवाज होती.
जसा वाघ मोठा निजे स्वस्थ दूर
कुठें रान झाडींत, ऐकून बार
उठे; पुच्छ मारी जमनीस; पाहे;
वहू गुंगुरे; तोंड पिंजारतोहे;
पुढें धांव घेतो; नसे भीति ज्याला;
किती चेतवी शौर्य त्याच्या मनाला !
तसा शूर राजा उठे; हाक मारी;
सर्वे सर्व आह्मी; पळे; वेग भारी;
कड्यांतून आलों दय्यांतून खालीं;
सुटे तीर तैसी उडी वीर घाली.”

पुढें वोलतो तों महाराज आला.
रणीं रंगलें शूर तडू व भाला.
सुटे घाम अंगीं; स्फुरे बाहु त्याचा;
खरे उग्र डोळे; मुखीं राग साचा.
पुढें त्या विरांच्या पर्शीं राय चाले.

(१३३)

मनीं सौख्य पावून, ठासून बोलेः--

“ हो थोर योद्धे ! रण शूर, जंगी !
या, हो मराठे ! रणरक्त अंगीं
आहे पहा तें. सजलांत वीर
आतां खरे, हो ! पळवून दूर
त्या म्लेंछ लोकां, बहुगर्व ज्यांना,
ताठा रिकामा, मिसकीन ताना;
ठाकून वाढा, बळ दावितात;
आह्लां पुढें ते कर जोडतात.
हा आमचा देश सदाहि आहे.
पूर्वीं मराठा नृप एथ राहे.
तो भोजराजा बळवान योद्धा,
सांडी महाघोर सदाहि युद्धा.
तो वीर वांधी स्वपराक्रमानें
किल्ले मराठे पंधरा क्रमानें.

(१३४)

सर्वांत पक्का रचला पन्हाळा;
योद्धे कुळांचा पहिला जिव्हाळा.
पुढें बावडा रांगणा तो सतारा
रची. वीर शोभे जसा थोर तारा.
कुळीं ह्या नृपाच्या निघाले मराठे.
तुझी शूर हे; वंश हा योग्य वाटे.
हो! हो! मराठे! लढणार शूर!
हैं युद्ध केलेंत खरेंचि घोर,
तो म्छेंछ मार्गें हटवून दूर,
शाबास! शाबास! हुशार वीर!
भले हो! मराठे! महामात झाली.
मुसल्मान लोकांस ठाऊक केली,
किती शक्ति आह्लां मराठ्यांस आहे!
मुसल्मान हे चीत; मानूं नकां हैं
माराल युद्धें बहुघोर जेव्हां,
मार्गें मुसल्मान हटेल तेव्हां.

(१३५)

हातांत तर्वार, उभे असूं हूं;
मैदान पाहून तयार राहूं.
मुसल्मान लोकांस जो जोर आहे,
कसा मोड होईल त्याचा; पहा हें
सदा युद्धरंगीं असूं गुंग जेव्हां,
महाम्लेंछ होईल हा दंग तेव्हां.”

असें बोलला तों मराठा सरारे;
धरी नग्न तर्वार हातांत. सारे
महावीर तर्वार उप्सीत गेले.
“महाराज ! हे राय !” ती फौज बोले:-

“ सदा सिद्ध सेवेंत आहों तयार;
नको प्राण, संसार; देऊन मार
मुसल्मान लोकांस, तो स्वर्ग पाहूं;
रणीं सिद्ध तर्वार बांधून राहूं” .

(१३६)

अम्बाज, हहर उठला झपाटा;
तो खूश झाला सगळा मराठा.
ते वीर सारे स्वगृहा निघाले.
तो तेज फांके चमकून भाले.
जों चंद्र थोडा वरती निघाला;
तो झाक मारी बहु, भोर किळ्या.
लाली मजेची पसरून गेली.
ते जामवे धूळ तिथें उडाली.
इथें शूरसेना सुशोभून गेली.
धुळीच्या कणांची चकाकी उडाली.
धुळीच्या कणांच्या मिपानेंच झाली
खरी पुष्पवृष्टी नभांतून खालीं.
ते शूर योद्धे चढले पन्हाळा,
तो वायका त्या सजवून माळा
दारीं उभ्या. त्या नवरे गळ्यांत
घालून भारीं फुगले मनांत.

भाग तिसरा समाप्त.